

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. IX No. II]

March 1987

Price : Rs. 3.80

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on firsthand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as development activities in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the seventeenth issue of the Bulletin. In an overview of the tribal ecosystem Dr. Maheshwari stresses the need of a new ethics embracing plants and animals as well as people so as to enable human societies to live in harmony with the natural world on which they depend for survival and well-being. Shri Surana suggests some useful research designs for evaluating the programmes of tribal development. Dr. Rajora, in the light of experience in Rajasthan, points out that the basic objective of development agencies—the exogenous forces to remove backwardness among tribals has not been fulfilled. Shri Pawar and Patil suggest the need of intensive extension educational programmes such as village level trainings, field visits, demonstrations, study tours, film shows, exhibitions so as to minimise the technological gap, creating awareness and building confidence in the improved agricultural technology among the tribal farmers. Shri Gaikwad concludes that the scheme of supply of Electric Motor Pumps to tribal cultivators is useful and is likely to lead the tribal cultivators towards the achievements of the goal of economic stability. Some problems caused by the displacement of Tribals due to location of Central/State projects are discussed in a paper presented at the 1986 annual conference of the Directors/Deputy Directors of Scheduled Caste and Scheduled Tribe Commission.

The Marathi section includes articles on problems of tribal education and health, the importance of Agriculture and Animal Husbandry, Small-scale and household industries for tribal development. A brief biography of a devoted tribal social worker from Maharashtra brings

out the importance and role of voluntary work in Tribal Development.

We hope that the material presented in this issue will be useful to the general readers, Government Administrators and Executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development. It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the papers are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

I.M.P. I

Tribal Ecosystem—An Overview

Dr. J. K. MAHESHWARI
National Botanical Research
Institute, Lucknow 226 001

Introduction

INDIA has one of the largest concentration of tribal population in the world. There are over 300 tribal communities constituting about 7.75 per cent of the total population, many of them living under varying ecosystems, in dense forests and inaccessible terrains of the country. The tribal ecosystem in the country presents a varied picture. Due to the heterogeneity in the cultural pattern and varied ecological conditions, the Indian tribes have been classified in various categories depending upon their main economic pursuits. Most of the tribes practise more than one occupation, except in the case of food-gathering communities, where there is no secondary occupation and this indicates the most primitive type of economy. Some areas have high tribal concentration, while others have no tribal population at all. The tribal population in India has gone up from 38 million (Census 1971) to about 66.5 million (Census 1981). Nearly 82 per cent of the tribal population is concentrated in central and western parts of the country, about 11 per cent in the north-eastern States and about 7 per cent is dispersed in small pockets in the southern zone. Madhya Pradesh has the largest concentration of scheduled tribes numbering about 119.87 lakhs. Though the tribal communities are scattered in most of the States of India there are few

pockets which encompass the main concentration.

1. *North-East Zone*.—The States like Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Tripura and Arunachal Pradesh are covered under this zone, and are inhabited by the tribes Abor, Garo, Dafla, Khasi, Kuki, Mishmi Rabha, Naga, Apatani, etc. Although the tribal population in this zone is less than 12 per cent of the local tribal population of India, they constitute bulk of the population of these States.

2. *Himalayan Zone*.—The tribes like Lepcha, Rabha, Kinnaura, Gaddi, etc. are found in the Himalayan region in States like North Bengal, Uttar Pradesh, Himachal Pradesh, etc. Those States have 7.55 per cent tribals representing 6.35 per cent of the total tribal population of the country.

3. *Central Zone*.—The tribes like Gond, Ho, Khond, Baiga, Oraon, Munda, Bhumia, Santal etc. are found in this zone covering Bihar, Madhya Pradesh, Orissa and West Bengal. The tribals in this zone cover 14.43 per cent of the total population of the States and 55.04 per cent of the total tribal population of the country.

4. *Western Zone*.—The main tribe in this zone is Bhil found in Rajasthan, Maharashtra, Gujarat,

etc. Here, the tribal population of the States almost equals to the frequency of all-India tribal population i.e. 26.91 per cent and 20.01 per cent, respectively.

5. *Southern Zone*.—This Zone comprises of Karnataka, Andhra Pradesh, Tamil Nadu, and Kerala. The tribes in this zone are Chenchus, Irulas, Kadar, Koya, Kurumba Toda, Yenadi, Yorukula, Kanikkar, etc. These tribals represent 1.66 per cent of the total population of the States, but constitute 6.49 per cent of the total tribal population of the country.

6. *Islands*.—These include Andaman and Nicobar and Laksha-dweep Island, inhabited by tribes like Great Andamanese, Onge, Jarawa, Sentinlese and Shompen. The tribals represent 54.31 per cent of the island population but they form only 0.13 per cent of the total tribals of the country. The small tribes like negritos of Andamans are striving hard for their very survival. The Great Andamanese are just 24 and the Onge are just 97 left in the A. and N. Islands.

The Gonds are the most numerous of the primitive peoples of India and inhabit an extensive area of the Peninsula. They have figured in Ramayana and the country occupied by them is Gondavana, from which the expression Gondwanaland is derived.

Occupations Followed by Tribes in India

The various occupations followed by tribes in India are : Collection of cocoons, etc. gathering honey, fibres and making strings and ropes, manufacture of Kattha, crude sugar, pottery, spinning and weaving, timbering and selling of firewood and charcoal from the forests, hunting, fishing, raising cattle, *jhuming* of forest for crude agriculture, terrace farming, settled agriculture, mining and labour in factories and plantations. Considering the general features of their ecosystem, traditional economy, supernatural beliefs and practices and recent acculturation, the tribes of India may be classified into various types namely, (i) forest-hunting type, (ii) pastoral type ; cattle-herder type, (iii) primitive hill cultivation type, (iv) plain agriculture type, (v) simple artisan type, and (vi) industrial—urban worker type.

The forest-hunting type lives in the forest and are exclusively dependent on forest for their livelihood by practising hunting (130 tribes), fishing (69 tribes) and collecting forest product (144 tribes). These tribes live in huts with their primitive technology limited skill and deep traditional and ritual practices. Their entire life-style revolves round the forest. They are Raji in Uttar Pradesh ; Kuki in Assam, Meghalaya, Mizoram, Nagaland and Tripura ; Birhor, Hill Kharia, Korwa, Juang, Hill Maria, etc. in the central zone; and Onge, Jarawa, Sentinelese and Shompen in the Andaman and Nicobar Island. The major concentration of this type is in South India e.g. Chenchus and Yenadis in Andhra Pradesh.

Certain tribes are distinguished by their technique of shifting cultivation. Coupled with food gathering and hunting they chiefly subsist on slash and burn cultivation. In India, such a hill-cultivation goes under a variety of local names, e.g. Jhum in N.E. Himalyan region, Kurwa or Khallu and Bewar in Bihar, Podu and Dahi in Orissa, Penda and Bewar in Madhya Pradesh and Kondapandhy in Andhra Pradesh. The tribals inhabiting the hill forests of Assam, Nagaland, Meghalaya, Arunachal Pradesh, Manipur, Tripura, Mizoram in the North-Eastern region, Orissa, Bihar and Madhya Pradesh in middle India and Andhra Pradesh in south India are dependent on hill cultivation for their livelihood. Among several tribes practising shifting cultivation, mention may be made of the Garo, the Tripuri, the Nostia, the Riang, the Chakma in N.E. Himalayas ; the Hill Kharia, Korwa and Parhailya in Bihar ; the Savaras and Kuthiya Khond in Orissa ; the Baiga, the Maria Gond in M.P., and Dhora and Nooka in Andhra Pradesh.

The Major bulk of tribal population in India (80 per cent) are agriculturists, though they supplement their economy with hunting, gathering and fishing etc.

There are a number of tribes who practise crafts like basket-making (bamboos), tool-making (iron or wood), spinning and weaving etc. Its number is on the decrease owing to the inroads of factory-made goods. The tribes like Gujjar (Kashmir) and Kinnauris (H.P.) produce wooden products, are engaged in basket-making ; the Karmali (Bihar and West Bengal), the Mahali (Orissa, West Bengal) and the Asur and Agaria (Bihar,

M.P.) in iron smelting ; the Chick Baraik (Bihar, M.P.) in cloth making.

The Todas of Nilgiris are purely a pastoral tribe and they continue to cling to pastoralism. In the North-West Himalayas, the Gujjars, Gaddis and Jadhs are pastoral communities who roam with their flocks of sheep, goats and cattle in search of pastures on high altitudes. The Maldharis of Gujarat are the cattle-herders of western India. The Lambadis are the herder in South India (A.P.). Those pastoral communities living in different tracts of India in different ecological setting have adjusted themselves in different ways.

The tribes living in the vicinity of collieries in Bihar, Orissa and West Bengal work in the local coal mines. In Central India, the bulk of the mining labour is derived from the Gond, Mawasipuds and Mahars. The Santhals are good pick-miners and coal-cutters. The manganese mines depend for labour on the tribals. The Santhals and Kols are largely employed in the iron ore industries. The plantations provide another opportunity of employment for tribals as in the tea plantation of Assam, etc.

The Banjara and Gadia Lohar are amongst the nomadic tribes of Rajasthan. The Gadia Lohar or the black-smiths of Rajasthan, Gujarat and M.P. move from place to place with their heavy and richly decorated bullock carts. They are generally called Gadia Lohar, because they move about in their carts or Gadias. The Banjara or Lambadis of Gujarat, Rajasthan, Maharashtra, M.P. and A.P. were originally carrier of merchandise with the aid of their pack-animals from one part of the country to another.

Forest in the Economy of the Tribals

The forest plays a vital role in the economy as well as daily needs of the tribals. The tribals depend on the forest flora for their livelihood, and collect various herbs, roots, rhizomes, tubers, flowers, fruits, and seeds of many wild and cultivated plants growing in and near the forest. Several cottage and rural industries derive bulk of their raw material from wild-growing plants, e.g. herbal drugs, fibres and flosses, cordage mats and basketry, gums, resins and lac, tanstuffs, Gugal or incense materials, toys, musical instruments, Kattha extraction, agriculture implements, brooms and brushes, etc.

A Survey done in the forest region of Gujarat State revealed that nearly 22% to 27% of the elderly persons and 70-72% of the children go to forest for collection of tubers, leafy vegetables, bamboo shoots and a host of other forest products. A study conducted by Administrative Staff College of India, Hyderabad (1977-78), indicated that agricultural production from tribal lands is inadequate to maintain a household at subsistence level. The income from labour is erratic and collection of MFP (Minor Forest Product) which is important, is conditioned by availability, marketability, access to forest and various other constraints. In case of certain items a major part of their collection is for self-consumption. During drought and adverse conditions, the tribal household live only on edible products collected from forest. Households having less than 5 acres of land mainly depend on MFP collection in A.P., Bihar, M.P. and Orissa. A recent study regarding the impact of MFP collection on the socio-economic life of tribals conducted by T.R.I.,

Ahmedabad has shown that about 35% of the earning of tribals in the Panchmahal District of Gujarat State was from these items. Some other studies also indicate the potential of MFP for tribal economy. Agriculture and its allied activities are also dependent on forests to a large extent. The agricultural implements and tools are made from wooden poles and bamboos. The maintenance of cattle for agriculture purpose depends to a great extent on the existence of grazing facility. Animal husbandary and dairy development programmes are related to the availability of grass, fodder, leaves, etc. The benefits accruing to tribals from forests are various and derived in a variety of ways. The Dhebar Commission (1961), Hari Singh Committee (1967), the National Commission on Agriculture (1976) and several others have laid stress on development of MFP for the benefit of tribals. In fact, the National Commission on Agriculture held that MFP possesses the potential of an economic revolution among the tribals.

Vanishing Forests Vis-A-Vis Tribal Ecosystems.

Many areas in tropical forests are inhabited by tribal people of different ethnic groups, some being still food and hunter-gathers and others practising various forms of simple agriculture. The food and hunter-gathers are often in balance with their surroundings but there are at present many forces at work, among them increase of population and spread of technology which are tending to upset this harmonious relationship. There has been a large scale erosion of the forest resources over the last three decades, creating a serious

imbalance between forestry, agriculture and other types of land use. The National Remote Sensing Agency, Hyderabad had prepared a nation-wide forest cover map using satellite imagery for the periods 1972-75 and 1980-82, showing an alarming depletion of the forest cover is 1.61 lakh hectares or 441 hectares per day. The depletion of forest wealth is threatening the economic development of tribal areas.

Shifting agriculture (Jhum), practised by tribal communities over vast areas in the tropics, had cycle of 30 years formerly and was in harmony with the forest environment. A faster cycle of shifting agriculture (3-5 years) due to increased population pressure and reduction in acreage in north-eastern region of India has resulted in degradation and desertification of vast tracts of land.

The paper industry is squandering an important item of the traditional Indian rural economy and making serious inroads in the supply of bamboos to the large community of basket weavers in Karnataka who depend on the bamboo for their subsistence and for feeding the cattle and buffaloes. The Bhil, Meena and especially the Banhor tribe of Rajasthan also specialise in making toys, baskets, handles for weapons, bows and arrows, night torches (*mashaals*) etc. from bamboo *Dendrocalamus strictus*. When bamboo disappears, it tends to be replaced by an exotic weed *Eupatorium* which is unpalatable to all herbivores and seriously increases the firehazard. The bamboo craft development has great potential in boosting the economy of Kamar—a primitive tribe of Madhya Pradesh.

The industrial urbanization in certain tribal belts of Bihar, Orissa, and M.P. has also greatly affected the tribal population, resulting in uprooting of tribal villages, industrial nomadism, loss of traditional occupation, land and houses, unemployment, competition with the migrants in the labour market etc. In 1962, mining operations began on massive scale when Bailadilla Iron Ore Project was set up in Dantewara Tehsil of Bastar. In the critical phase of the project quite a few tribal people found employment but due to introduction of mechanised system and experienced skilled workers, tribals have lost their source of income and there is a serious unemployment problem. As is generally seen, the land alienation is a very common problem in all such cases. Apart from legal transfers, about 80 per cent of land is alienated from tribals to non-tribals in the valleys over the past 10 years is increasing. The traditional life styles gets disintegrated and the tribes have to continue to struggle hard to adjust themselves with rapidly changing situation. At present the tribal cultures are fast changing in the country due to urbanization, rapid industrialization and change in subsistence economic pattern. The habitat and the environment where the tribals experienced and learn useful lore are also fast disappearing on account of deforestation and intensive farming. The material traits which are found today may also become extinct in the near future and are only to be seen in museums as remains of past cultures. It is, therefore, important that before the oral folk-lore about plants, animals and other biological resources is lost for ever, it must be preserved and properly

documented. The plants and animals were both important on Indian proto-historic cultural life playing a role in food, economics as well as the cultural and ritual practices. The tribal people are the repository of accumulated experience and knowledge of indigenous vegetation which can be utilised in tribal development projects. They are not only familiar with thousands of plant species in their ecosystems, but also understand the ecological interrelations of the various components of their resources base. Further, with the arrival and cheap availability of aspirin pill and quinine tablet in tribal areas, there has been rapid disintegration of ethno-medico botanical lore and herbal remedies. In the State of Madhya Pradesh due to various development project, about 36,200 hectares of land have been taken away from the tribals. Out of these, several thousands of hectares of land has been lost due to submergence of rivers, establishment of factories, industrial complexes and townships. About 1162 villages have thus been evacuated. The forest area going under submergence in Narmada Sagar Project is about 40,332 hectares. About one lakh people will be displaced from reservoir area created by Narmada Sagar dam and power house. Additionally about the same number of cattle, buffaloes and goats will be displaced, since the greatest number of live-stock in the catchment area are carried on the fertile alluvial soils to be flooded by the dam. The magnitude and complexity of human dislocation of about one lakh people in Narmada Sagar is bigger than the displacement caused by any other man-made reservoir in India. It needs a full scale project approach for proper treatment of

the displaced persons by launching rehabilitation and afforestation project which will focus on development rather than extracting the people. The tribal scene in India is, therefore changing very fast and in some parts, the situation is rather explosive.

Strategies and Programmes for Tribal Eco-System

The degrading environment of tribal areas has been posing problem not only of precarious resources availability in the form of soil, forest, fuel, grass, fodder, etc. but also of ecological insecurity in the form of proneness to natural disasters like drought, floods etc. Determined efforts are necessary to scientifically survey, plan and implement programmes for the improvement of the quality of tribal environment and upgrade resources. The Working Group on Development of Scheduled Tribes during Seventh Five-Year Plan in its report submitted in December 1984, has suggested a strategy for development of social forestry, agro-forestry and horticulture in the tribal areas. The new Forest Policy now in making, has to take care of the long term ecological security for tribals. Further more all development activities have in actual practice resulted in infiltration of exploiters of all dimensions in the remote areas. Tribals have often become cheap bonded labour. There is urgent need to rectify the situation. New areas of forests along with representative wild life must be contemplated and created before rehabilitation of tribes. Whenever a new project is envisaged, it must be made obligatory to the authorities to arrange for rehabilitation of the tribes and

[contd. on page 14]

Research Designs for Evaluation of Tribal Development Programmes

M. B. SURANA*

Introduction

IN this Paper, I would like to suggest some useful research designs for evaluating the programmes of tribal development. The experience so far gained in the field of tribal development has helped to construct these designs which are based on applications of research methods for evaluating the programmes.

What is a research design ?

According to Sheltiz, Jahoda, Deutch and Cook "A research design is the arrangement of conditions for collection and analysis of a data in a manner that aims to combine relevance to the research purpose with economy in procedure".

Necessity of Evaluation Studies in Tribal Development

Evaluation Studies are generally required to review the impact of the programmes with certain basic objectives. The performance is assessed in both qualitative and quantitative terms. The findings, observations and recommendations in the Survey report are useful for planning, coordination and monitoring the programmes.

Major requirements of these studies can be narrated as under :—

(1) The impact of the programme on the socio-economic life of the tribals living in the Tribal Sub-

Plan area or Outside Tribal Sub-Plan area can be properly assessed in qualitative and quantitative terms in order to take corrective measures to achieve the desired results.

(2) Changing pattern amongst tribals in respect of income, literacy rate, health habits, contact with developed area etc. is often required to be studied. For this purpose, the concurrent or repeated evaluation studies are needed to be carried out periodically.

(3) Policy makers need critical and analytical information of major schemes viz. Monopoly Procurement Scheme by Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation ; Consumption Finance Scheme for tribals and working of the Tribal Development Corporation etc., for framing the policies at State and National levels. Such analytical studies are carried out by using scientific evaluation methods.

(4) In many cases pre-project evaluation studies are required to be carried out, viz.—

(i) Potential of Mini-industrial Estates in the tribal areas.

(ii) Planning of rehabilitation of tribal villages affected by irrigation and industrial projects.

Such pre-project evaluation studies are found very useful for policy makers.

(5) The basic information of the tribal families regarding occupational pattern, family size, agricultural holdings, livestock, income ranges, housing pattern position, educational level at the base period is always required.

Types of Evaluation Studies

The following are the important types of evaluation :—

1. Pre-evaluation.
2. Post-evaluation.
3. Repeated or concurrent evaluation.
4. Quick evaluation.
5. Critical and analytical evaluation.

Each type has its own merits. Amongst the above types quick evaluation and repeated or concurrent evaluation have greater applied value while evaluating the programmes of tribal development.

The justification of the greater applied value of the above two types for evaluating the programmes of tribal development is as follows :—

(a) *Quick Evaluation Surveys.*—The results obtained by this method are very quick and reasonable. The results of the impact of tribal development programmes are required quickly to suggest changes in the programme or monitoring the programme. The corrective measures can be taken in time to achieve the desired results. This type of evaluation enables the study

*Deputy Director, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

to be completed with limited staff and with a few technical personnel. The application of this type of evaluation can be made out from the following illustration:—

The various types of schemes like "Supply of Milch Animals", "Supply of Goats" and "Supply of Poultry Birds" are implemented for tribals in Tribal Sub-Plan area. It is found that the above three schemes eventhough implemented for the welfare of the tribals in Sub-Plan area, they are not equally feasible in all the regions. The scheme which may be found most feasible in one region may not be so in other region. It may be partially feasible in third region. Under such circumstances the scheme can be easily deleted from the area where it is unfeasible, additional funds can be provided where the results are remarkable and modification in the scheme can be suggested where the scheme is partially successful. In this way, the corrective measures can be taken in time by using quick evaluation surveys.

(b) *Repeated or Concurrent Evaluation Studies.*—The changing pattern of socio-economic conditions of tribals due to implementation of various programmes are always required to be studied for a certain period. It reveals the comparative picture of the rate of progress amongst tribals. The need of revealing the comparative picture can be fulfilled by carrying out concurrent or repeated evaluation surveys.

Objectives of the Survey

The objectives of the survey must be fixed before undertaking any study which enables to proceed along desired direction. It also gives clear picture of what is to be achieved. It helps in building the

appropriate structure, testing the hypothesis. It is of no use to proceed ahead unless and until the objectives of the study are clear. The following example may illustrate the point:—

The study of the Nucleus Budget implemented by the Project Officers of I.T.D.Ps. may be looked through various aspects as follows:—

(1) It may contain critical and analytical study of budget and expenditure.

(2) The objective may contain the study of impact of the scheme on the socio-economic conditions of the tribals.

(3) It may suggest suitable schemes for accepting unsuitable schemes for deletion and other schemes for modifications and so on.

The objectives may be restricted according to the availability of time for survey and their importance.

Assessment of performance at various levels

The design of evaluation study should be such that it must reflect functioning from grass-root to national level. It must include comments on the functioning at Village, Block, I.T.D.P., District, State and even national level. As such, the views and suggestions of important persons or related agencies implementing the scheme for tribal development at various levels may be collected which can be counterchecked by collecting views of common people in the area. This will enable the implementing agencies from grass-root to toplevels to improve the functioning of the scheme.

Necessity of trained personnel

A well trained personnel is a pre-requisite for conducting the

survey which is scarcely available. It is the general experience that even the trained personnel, if available, is utilised for other purposes without extracting the work for which they are meant. Barring the exception at top levels, the evaluations are often neglected at many levels. As far as possible the work is got completed by hook or crook with the available staff. It ultimately affects the quality of evaluation adversely. Inacquaintance with the area and the inability to understand tribal dialects are the two major difficulties which are required to be overcome while evaluating the tribal development programmes. The information collected at the grass roots through tribal dialects has more reliability of results. A person conversant with the area can approach the villages easily which enables him to extract information to the desired extent. Therefore, at the field level the person who are well conversant with the area and well acquainted with local and tribal dialects are found most useful for collecting the required information. Such persons may be selected and they may be suitably trained in collecting the information. The analysis of the information may be done through a person who is well conversant with the analysis of data and that too under expert guidance. The expert who had planned the survey should write the report.

Use of primary and secondary data

The primary and secondary data will have to be utilised in the evaluation studies. The official documents, periodical reports and returns at the Block/District/State Head Quarters, previous research work and previous survey work

provides sufficient and useful information as secondary data. The primary data is obtained during the field work of the survey.

Designing of Questionnaire

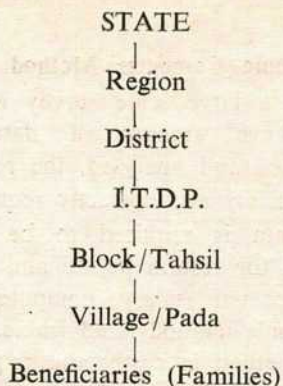
The designing of questionnaire is intimately related to the general plan of the survey. The following are important points to be taken into consideration while designing the questionnaire for evaluating the programmes.

- (i) Comprehensive questionnaire should be pre-tested before it is actually used.
- (ii) The questionnaire may be in local as well as in tribal dialects of the selected areas.
- (iii) The questionnaire should be designed in such a fashion that the data collected can be analysed tribewise and areawise.
- (iv) The questionnaires for the programmes which are to be filled for the primitive tribes must be simple and estimation of income, expenditure and calculations may be done by the investigator himself. The question involving any calculation should not be asked to the informant.
- (v) The questionnaires may be set to obtain views or the opinion/suitability of the programmes and suggestions of tribal development programmes from enlightened/educated Scheduled tribals in the villages. This will enable to strengthen ideas in the reports.

Sampling Design

If we consider the sampling design for a study as a whole, multi-stage sampling is always used for evaluating the programmes of tribal development. It may be evaluated in the following six stages. The ladder of stages of sampling for evaluation can be

illustrated with the following diagram:—

Regionwise study of tribals is useful in case of regional disparity and when different tribal groups are residing in different regions. In Maharashtra, Gondwan, and Satpuda are the two tribal belts. The tribal groups residing in each belt are different. As such the study may be taken beltwise/regionwise. All the regions may be selected for evaluation programmes.

Even though I.T.D.P. is the operational unit for tribal development the funds are allocated districtwise in Maharashtra and to the D.P.D.C. As such, districtwise selection of one district from each region may be selected by simple random sampling method. After selection of the district, I.T.D.P., Block may be selected purposively or taking into consideration the availability of record/beneficiaries/co-operation of the concerned authorities or it may be selected by S.R.S. method, after listing the names of blocks where the scheme is implemented. Two blocks, one from each region may be selected. As suggested by Government of India, it is better to select villages after selection of the block.

The villages may be selected by grouping the villages under four criteria as below:—

1. Accessibility.

2. Village size.
3. Tribal concentration and
4. Level of development.

The following characteristics are adopted for classifying the villages:—

- (i) *Accessibility of villages:—*
 - (a) Accessible.
 - (b) Less accessible.
 - (c) Inaccessible.
- (ii) *Village size:—*
 - (a) Large village (above 50 families).
 - (b) Medium size villages (20 to 50 families).
 - (c) Small size villages (below 20 families).
- (iii) *Tribal Concentration in villages:—*
 - (a) High concentration (more than 75%).
 - (b) Medium concentration (50% to 75%).
 - (c) Low concentration (less than 50%).
- (iv) *Level of development:—*

The level of development of villages should be determined by taking into consideration the number of developmental schemes and infrastructural facilities existing in the villages.

For more details, (see the instructions in the guidelines issued by Home Ministry, Government of India, Delhi).

In the selection of village care should be taken that the same village should not be repeated for the same field work.

Though the above procedure is useful for selecting various and different types of villages, it has some limitations.

- (a) In case of village size having families below 20, it is

difficult to get sample of 10 families of the beneficiaries. As such the sample size is reduced.

(b) The level of development is not a concrete term, moreover it is difficult to measure and to get base data to know exact level of development of village at State Headquarter. However, it is useful.

(c) This method is only applicable if the scheme is implemented throughout the block. If it is implemented only in certain parts of the block, then this procedure is cumbersome.

Under such circumstances it is presumed that ordinary S.R.S. procedure may be adopted.

In case of coverage of Pada/ Wadi (cluster of families living together in separate settlement) full efforts may be made to enlist all the beneficiary families from different padas. Prepare selection frame of families. If the families in the selection frame is more than ten, systematic sampling procedure with equal interval may be adopted.

In all minimum 80 families (beneficiaries) may be contacted. This appears a reasonable sample size. In case of deficiencies, short number of families may be canvassed from the selected villages where they are available or from any adjoining villages.

Methods of analysis

The design for the qualitative and quantitative evaluation mainly depends on the procedure which is adopted for analysis of data to be collected in the survey. At present four methods viz. :—(i) Manual, (ii) Electro-mechanical, (iii) Electronic and (iv) Mixed are in existence. Nowadays, amongst the four

methods Manual and Electronic (Computer) are most familiar and useful.

Electronic (Computer) Method

For a large scale survey where the huge amount of data is collected and analysed, the results are quickly and correctly required, the data is required to be preserved for certain period and used in repeated survey, computer or electronic method is advisable. But this method is costly and requires special designing. In order to achieve economy of money, labour and time, the design is to be confirmed from the appropriate analysing authorities before commencing the survey. In case of Bench Mark Survey of Tribal Sub-Plan area this method is found to be appropriate and useful.

Manual Method

In case of survey of small and limited size, the manual method is economical and convenient. The results obtained are useful for generalisation.

While studying the impact, merits and demerits of the scheme, finding bottlenecks and constraints experienced in the course of implementation, this method is appropriate and useful.

Publicity

The timely Publicity is the last but the most important step in the survey of the report. Its utility value vanishes, with great proportion with the lapse of time. The results of the survey may be made available before scheduled time so that administrators may take action, suitably and immediately on suggestions and recommendations. It would not be inappropriate to illustrate an example in this regard. Suppose a survey of supply of "Agricultural

Mini Kits to tribal cultivators" is taken, the results of the survey may be made available to Government well in advance before March, so that Government can take policy decision before the month of March. The scheme can be implemented taking into consideration findings in the survey. The results of the survey made available after June have no utility for the current year.

Conclusion

Evaluation studies of tribal development programmes conducted on above principles, objectives and methodology would enable the planners to frame the programmes with modifications so as to co-ordinate the functioning of Executives, Administrators and policy makers at State and National level and to monitor the schemes taking into consideration the bottlenecks and constraints. It is hoped that these methods suggested above will achieve economy of money, time and labour with fruitful results.

References

1. Selltiz, C. M. Jahoda, M. Deutsch and S. Cook, Research Methods in Social Relations, U.S. 1965.
2. C. Chandra Mohan, Ministry of Rural Development, New Delhi. "An operational methodology for NREP evaluation".
3. Home Ministry, Government of India, New Delhi. "Guidelines on evaluation study of tribal development programmes".
4. Thomas L. Burton and Gordon E. Cherry, University of Birmingham, "Social Research Techniques for Planners". □ □

MODIFIED AREA DEVELOPMENT APPROACH POCKETS (MADA POCKETS) AND MINI-MODIFIED AREA DEVELOPMENT APPROACH POCKETS (MINI-MADA POCKETS)/CLUSTERS, BASED ON 1981 POCKETS (MINI-MADA POCKETS/CLUSTERS), BASED ON 1981

K. V. BAIRAGI*

Introduction

THE total population of Maharashtra State as per 1981 census is 627.84 lakhs. The Scheduled Tribe population is 57.72 lakhs, which constitutes 9.19% of the total population. According to the size of tribal population, the State ranks fourth in the country.

Out of this 57.72 lakhs State's total Scheduled Tribe population, only 25.98 lakhs (i.e. 45%) Scheduled Tribe population is covered under the present Tribal Sub-Plan [including T.S.P. (Main) Area, MADA Pockets and A.T.S.P. Area]. Thus, it can be said that more than fifty per cent Scheduled Tribe population i.e. 31.74 lakhs (i.e. 55%) of State's total Scheduled Tribe population is outside the purview of Tribal Sub-Plan.

New M.A.D.A. Pockets

In order to cover up this sizeable tribal population living outside the purview of present Tribal Sub-Plan

in one form or the other, the Tribal Research and Training Institute, M.S., Pune undertook the study for carving out Modified Area Development Approach Pockets (MADA Pockets) on the basis of the following guidelines issued by the Ministry of Welfare, Government of India.

(1) The minimum population of the proposed MADA Pocket should be 10,000 out of which minimum Scheduled Tribe Population should be 5000 (i.e. 50%);

(2) The villages proposed under MADA Pocket should fall in a geographically compact area;

(3) The proposed MADA Pocket can be carved out in a geographically compact area of two adjoining tahsils (i.e. Administrative units) from the same district.

On the basis of the study and in the light of above guidelines, the Institute carved out New MADA Pockets and submitted a proposal

of thirteen (13) MADA Pockets for the approval of Ministry of Welfare, Government of India. The Ministry of Welfare has recently approved all thirteen (13) MADA Pockets. These pockets cover 470 villages. The total and Scheduled Tribe population of these 13 pockets is 1.90 lakhs and 1.15 lakhs (61%) respectively. Out of these 470 villages, 82 villages are covered under the present Additional Tribal Sub-Plan Area of Bhandara district (63 in Arjuni Morgaon Tahsil + 19 in Deori Tahsil). The total and tribal population of these A.T.S.P. villages included in MADA Pockets is 0.34 lakhs and 0.20 (58.82%) respectively. Thus, it can be said that 388 villages are new villages. The total and tribal population of these 388 new villages is 1.56 lakhs and 0.95 lakhs (60.90%) respectively.

The Pocketwise villages covered, total and tribal population of these 13 approved MADA pockets is presented in Table No. 1.

*Research Officer, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

TABLE NO. 1

Number of villages, Total and Tribal Population covered under-MADA Pockets based on 1981 Census data which are approved by Ministry of Welfare, Government of India, New Delhi

Serial No.	District	Tahsil	No. of villages approved	Population covered (1981)		
				Total	Scheduled Tribe	Percentage of S.T. population with total population
1	Raigad; 1. Khalapur 22	11,942	6,099	51.07
2	Parbhani 2. Kalamnuri-I 25	22,040	12,467	56.56
	 3. Kalamnuri-II 25	14,014	8,857	63.20
3	Nanded 4. Hadgaon 18	15,829	10,370	65.51
4	Buldhana; 5. Jalgaon-Jamod Sangrampur..	.. 54	10,401	8,190	78.74
5	Akola 6. Akot-Jelhara 40	10,251	7,022	68.50
	 7. Patur 18	11,755	6,078	51.70
6	Amravati 8. Warud-Morshi 80	18,080	10,776	59.60
7	Yeotmal 9. Mahagaon-Umerkhed 12	10,231	5,753	56.23
8	Bhandara 10. Arjuni-Morgaon 75	27,905	16,145	57.86
	 11. Deori 20	10,676	7,046	67.91
	 12. Tumsar 43	16,069	10,049	62.53
9	Nagpur 13. Parshivani-Savner 38	10,644	6,332	59.48
Total ..			470	1,89,837	1,15,184	60.68

Mini-Mada Pockets/Clusters

Even after identifying MADA Pockets (Pockets having minimum 10,000 total population and 5,000 (50%) minimum Scheduled Tribe population) it was observed that still a large number of Scheduled Tribe population remains outside the per-view of Tribal Sub-Plan Area. There are tribal belts having sizeable tribal concentration having less than 10,000 minimum total population and 5,000 minimum (50%) Scheduled Tribe population. These pockets do not satisfy the existing population norm of MADA Pocket prescribed by the Ministry of Welfare, Government of India. In order to cover up these outside Tribal belts in Tribal Sub-Plan, the Ministry of Welfare has relaxed the existing population-norm of MADA Pocket and has directed the State Government

to identify clusters/Mini-MADA Pockets. The Ministry has issued the following guidelines for carving out these clusters/Mini-MADA Pockets:—(2)

(1) The total population of the proposed cluster/Mini-MADA Pocket should be between 5,000 to 10,000 and the minimum Scheduled Tribe population should be 50% of the total population;

(2) The villages proposed under cluster/Mini-MADA Pocket should fall in a geographically compact area;

(3) The proposed cluster/Mini-MADA Pocket can be carved out in a geographically compact area of two adjoining tahsils (i.e. administrative units) from the same district.

On the basis of the above guidelines, the Tribal Research and Training Institute, Pune carved out fourteen (14) clusters/Mini-MADA Pockets and submitted a proposal for the approval of Ministry of Welfare, Government of India. The Ministry of Welfare has now approved all these 14 clusters/Mini-MADA Pockets. These Pockets cover 188 new villages. The total population of these 14 clusters/Mini-MADA Pockets is 0.95 lakhs of which the Scheduled Tribe population is 0.58 lakhs (i.e. 61%). The clusterwise/Mini-MADA Pocketwise villages covered, total population and Scheduled Tribe population of these 14 clusters/Mini-MADA Pockets is presented in the Table No. 2.

TABLE NO. 2

No. of villages, total and Scheduled Tribe Population covered under Clusters Mini-MADA Pockets based on 1981 Census Data which are approved by the Ministry of Welfare, Government of India, New Delhi

Serial No.	District	Tahsil	No. of villages approved	Population covered (1981)		Percentage of S. T. Population with Total population
				Total	Scheduled Tribe	
1	Thane	1. Murbad-Ulhasnagar	18	8,086	5,583	69.05
2	Raigad	2. Panvel	18	5,589	4,716	84.38
3	Nashik	3. Chandwad	7	5,872	3,915	66.67
		4. Sinnar	6	6,765	4,029	59.56
4	Ahmednagar	5. Sangamner-Akole	7	5,510	3,479	63.14
5	Pune	6. Maval	16	9,314	4,827	51.83
6	Nanded	7. Hadgaon	7	7,519	4,564	60.70
		8. Bhokar	10	7,743	4,757	61.44
7	Parbhani	9. Hingoli	8	6,300	3,361	53.35
8	Buldhana	10. Mehakar	15	6,166	3,629	58.86
9	Amravati	11. Achalpur	21	6,139	4,355	70.94
10	Yeotmal	12. Ner	11	6,913	3,472	50.22
		13. Digras	11	5,200	2,918	56.12
11	Wardha	14. Selu	33	8,025	4,203	50.75
Total			188	95,141	57,808	60.76

Taking into consideration the new 13 MADA Pockets and 14 clusters/Mini-MADA Pockets, the details of villages (towns), population covered under each category of Tribal Sub-Plan are presented in Table No. 3.

Concluding Remarks

Taking into consideration the new 13 MADA Pockets and 14 clusters/Mini-MADA Pockets the total number of villages (Towns) covered under Tribal Sub-Plan has increased from 6847 (14)

to 7423 (14). Thus, there is a net increase of 576 villages in the Sub-Plan area of Maharashtra State.

The coverage of Scheduled Tribe Population under Tribal Sub-Plan Area has increased from 25.98 lakhs to 27.51 lakhs. Thus, there is a net increase of 1.53 lakhs Scheduled Tribe population under Tribal Sub-Plan Area. The present percentage of Scheduled Tribe population covered under Tribal Sub-Plan Area has increased from 45% to 47.66%.

TABLE No. 3

Area/Type-wise number of villages (Towns), Total and Tribal Population covered under the Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State.

Serial No.	Area/Type	No. of villages (Towns)	(Population in lakhs)			
			Population (1981)		Percentage of Scheduled Tribel Population with	
			Total	Tribal	Total Population of the area	Total S.T. Population of the State
1.	Tribal Sub Plan (Main) Area	5,364(14)	37.62	22.60	60.07	39.16
2.	Old MADA Pockets (17 Pockets)£	585	2.76	1.52	55.07	2.63
3.	New MADA Pockets (13 Pockets).	470	1.90	1.15	60.53	1.99
4.	Mini-MADA Pockets	188	0.95	0.58	61.05	1.00
5.	Additional Tribal Sub-Plan area.	816	4.97	1.66	33.40	2.88
Total		7,423(14)	48.20	27.51	57.07	47.66

References

1. Report of the working Group on Tribal Development during Sixth Plan 1980-85, Government of India, Ministry of Home Affairs, New Delhi, 1980, p. 17.
2. Report of the working Group on Development of Scheduled Tribes during Seventh Five Year Plan 1985-90, Government of India, Ministry of Home Affairs, New Delhi, December 1984, p. 27.

£ During 1980 the Ministry of Home Affairs, Government of India, had approved 18 MADA Pockets in Maharashtra State. However in 1985 one (1) pocket of 11 villages from Raver Tahsil of Jalgaon District is included in Scheduled Area vide The Scheduled Area (Maharashtra) Order, 1985, from Government of India. Hence now there are 17 old MADA Pockets instead of 18 originally approved)

Village Development Agencies : Flow of Exogenous Forces

DR. SURESH CHANDRA RAJORA

FOR centuries Indian villages have suffered "neglect" from welfare agencies including the functioning of Government. Isolation in the name of self-sufficiency has been the fate of our tribal folk. In the aftermath of our independence, the villages have become a part of the national polity. Surely, there cannot be two "fates" of the people of one country. The development of villages thus has become one of our national objectives. The concept of development is value loaded, nevertheless, for our present analysis we assume that the national goals envisaged in our constitution, constitute the structure of what we call development or progress. The concept of progress, therefore, has to be defined with reference to our constitution and national policies implemented through Five Year Plans and other programmes.

The development agencies such as the co-operatives, Tribal Sub Plan administration, Integrated Rural Development Programmes and working of a number of other voluntary agencies work for development. These agencies of development lie outside the village social structure. Such agencies could be termed as exogenous sources of development, in simpler words, the forces which emerge from the structures beyond the village and are largely of the form of modernisation including technology, communication, education constitute forces belonging to the

outside world of the village. Here we have restricted ourselves only to the discussion of these factors with reference to the Tribal Sub-Plan Area of Southern Rajasthan, which is bordering Gujarat and Madhya Pradesh. The development forces which spring from and have their roots in the village itself which may be called endogenous have not been taken for our discussion here.

Article 46 of the Constitution of India has entrusted the Government with the responsibility of promoting the economic and educational interests of the weaker sections, especially the scheduled castes and scheduled tribes. It enjoins upon the Government to protect this vulnerable section of population from injustice and all forms of exploitation. While efforts were made in the successive five year plans to fulfil the constitutional obligation, a new strategy for development of tribal areas was involved during the fifth five year plan. This continued during the sixth plan also. The broad objectives of the plans have been : to narrow down the gap between the levels of development in the tribal area and other parts of the state, and to improve the quality of life of the tribal communities.

Credit Facility

Government has been playing a significant role to improve the general condition of the tribals. For this purpose credit facilities are provided to them through various

agencies. Among these the co-operative and Land-Mortgage Banks are the most important. In this connection Tribal Area Development Co-operative Federation (TADCF) was also established in 1976. The main objective of TADCF is to protect the tribals from all types of exploitation. In the tribal area there are 144 Large Sized Adivasi Multipurpose Society (LAMPS) and Primary Agriculture Co-operative Society (PACS) with a total membership 2.9 lacs out of which the tribal members are 1.49 lacs. The LAMPS were constituted in the Tribal Sub Plan Area to act as a principal instrument for credit and marketing and also to save the tribals from the clutches of the moneylenders.

The level of awareness of the tribals of the benefits accruing from various programmes and from social legislation enacted to protect their interests has been abysmally low. In other words, credit facilities are availed of only by influential elements among them. Thus the benefits actually reach only a few of them. Therefore these newly created and provided facilities, easily improve their condition and acquire an elite position.

Tribal Sub-Plan

Tribal sub-plan comprises contiguous areas which have 50 per cent or more of tribal population. It covers the entire districts of Banswara and Dungarpur, seven

Panchayat samitee of Udaipur, two of Chittorgarh and one panchayat samitee of Sirohi. These are spread over 4409 villages in 19 tahsils and 23 panchayat samitees, covering an area of 19571 sq. kms. The total population of the area is 27.56 lacs, of which 18.41 lacs are tribals. Thus the scheduled tribe population constitutes 66.3 per cent of the total population of this area.

Recently, three administrative agencies have been created in this area to translate the concept of sub-plan into reality. These are :

1. Commissioner, Tribal Area Development as a nodal department for all the programme of Tribal Area Development.

2. Rajasthan Tribal Area Development Co-operative Federation to safeguard the tribals from exploitation and to provide them with necessary finance for various development activities.

3. Creation of grant number 30 in the state budget to make tribal sub-plan funds non-divertible.

Present Set-up and its Functions

The Development programmes included in the sub-plan are divided into the following categories :

1. Area Development Programmes.—These include creation of infrastructure.

2. Family Oriented Programmes.—These programmes are meant to give benefit to individual tribals.

The programmes in these categories are being implemented by the following agencies :

1. The State Development

2. Rajasthan Tribal Area Development Co-operative Federation.

3. Panchayat Raj Institutions.

4. District Rural Development Agencies.

The execution of these programmes is being done by the concerned department but the over-all monitoring is done by the Tribal Area Development Department (TAD), which is controlling authority for grant number 30. It is also empowered to allow these departments re-appropriation of funds and to lay down targets for the respective programmes.

District Rural Development Agencies execute the Integrated Rural Development Programmes (IRDP) and other programmes in conformity with the need of the area, particularly those programmes which give direct benefit to the tribals. These also include programmes relating to medical and health services. Funds for these programmes are transferred to the P. D. Account of the DRDA.

Voluntary Agencies

Voluntary Agencies in Tribal Sub-plan area have also been allowed to execute development programmes for which they submit proposals to the Tribal Area Development Department through the District Rural Development Authority. The District Rural Development Authorities supervise the execution of these programmes.

As voluntary agencies have a viable organisational set up to execute the schemes sponsored by the Government, its results compare better with those of the government agencies. Voluntary

agencies have successfully worked in upgrading the position of people in various small scale, cottage industries, handloom, labour work, basket weaving, rope making and sericulture etc. Consequently, it is increasing the capacity of the tribals to produce more marketable goods. Thus these agencies have been playing a very effective role in the field of marketing of these goods at reasonable rates. This obviously creates social disparities among the tribals.

Formal Education

Education is a basic need of the people not merely because life and knowledge are inseparable but also for self respect, awareness and for the conduct of political struggle to defend human rights and to remove poverty. Education plays a vital role in the multifacet development of a person and society. Here we may strongly emphasise that education is the key to tribal development. This fact is also revealed through my empirical data analysed in my Ph.D. thesis.

Various education incentives are provided at different levels to encourage the tribals by the Tribal Area Development such as free books, stationary, uniforms and mid-day meals for the girls studying in lower classes. Scholarships and hostel facilities for upper primary and secondary level students, Post-matric scholarships, and stipends for technical and vocational education are also granted. Ashram schools are run by the government to encourage the tribals.

Modern formal education has brought about schisms and cleavages in the tribal social structure. Those who have got some higher

education have their actions and conduct of life oriented on the pattern of the wider non-tribal society rather than those of their own. From the point of view of national integration it is good that the educated tribals are increasingly alienated from their own unrefined society and coming closer to the national society. But from the point of view of solidarity of their own society it may be said that the educated tribals work as *Deku* non-tribals for the tribal poor. It is a matter of common observation that the non-tribals are more eager to help the poor tribals than the elites among them. The oppressed after getting the benefits of protective legislation have themselves become oppressors. The tribal educated elites are more critical on the ways of life of the poor tribals.

In a summary view it is to say that the basic objective of development agencies—the exogenous

forces has been to remove backwardness among the tribals. But this has actually not happened. We have enough research evidence to support the view that tribals who are vocal have benefited more from these development schemes and programmes. Actually the funds provided for the tribals have either been expropriated by the rich tribals or the non-tribals in general. The result has been that the poor tribals' plight has not improved in any way. The average tribal and the last among them continuing to remain buried in poverty, illiteracy and backwardness.

Notes and References

1. *Report of working Groups on Tribal Area Development for Seventh Five Year Plan (1985-90)*, Tribal Area Development Department, Rajasthan, Udaipur.

2. J. D. Sethi, *The Crisis and Collapse of Higher Education in India*. Vikas Publishing House, Delhi, 1983.
3. John Harris has worked on the Problem of Agrarian structure and ideology in Northern Tamil Nadu. He says that the present capital intensive farming is responsible for creating sharp differentiation in Indian Peasantry. The same problem I understand, works among the Bhils. The formation of elites among the Bhils is a second phenomenon. Actually the protective discrimination granted to the tribals has largely gone in the favour of tribal rich and elites. See in this connection John Harris, *Capitalism and Peasant Farming*, Oxford University Press, Bombay, 1982. □ □

Tribal Ecosystem—An Overview

(Contd. from page 4)

regeneration of the forest ecosystem which will be lost under the project. In absence of such measures and consciousness for our environment the tribals have to continue to struggle hard to adjust themselves with rapidly changing situations. The primitive tribal groups, whose number has been identified to be 72 so far, require urgent attention. Their development has to be looked at from a holistic point of

view embracing multidisciplinary approach, namely demographic, socio-cultural, environment, health, etc.

Our great concern at present lies in the progressive divorcement of tribals from their immediate environment and rapid disintegration of aboriginal traits with acculturation. The rich folk-lore has been passed on by way of

mouth and by traditions from generation to generation in different parts of the world. A new ethics embracing plants and animals as well as people is required for human societies to live in harmony with the natural world on which they depend for survival and well-being. The preservation of this diversity is an important area of investment as well as insurance.

[This article is based on the keynote Address delivered by the author at the National Conference on Tribal Ecosystem of Narmada Valley held at Barvani (M.P.) in November 1985]. □ □

Adoption behaviour of the Tribal Farmers from Surgana Taluka (Nashik District) in respect of Paddy Cultivation

H. S. PAWAR¹ and R. P. PATIL²

Introduction

THE largest concentration of tribals anywhere in the world except in Africa is in Asia. Tribal communities constitute 7 per cent of the Indian population. The Government of India and the State Governments through various development programmes viz., Tribal sub-plan, Tribal block development etc., are trying hard for the upliftment and assimilation of these neglected groups into the mainstream of Indian life, however, most of these development projects paid attention only to the areas or regions of assured rainfall and of irrigation potential in plains. Hardly any attention is paid for the agricultural development in the areas of hills and mountains inhabited by the tribals.

It is an established fact that, the tribal agriculture is mostly subsistence oriented and is characterised by the production of food grains just sufficient to meet their requirements generally at a low level of living. The use of local seeds, growing the rainfed and traditional crops, use of family labour, use of simple and indigenous tools and implements, production mainly for self consumption, constitutes the main characteristics of such farming. Sangle and Kulkarni (1980) while explaining the position

of farming i.e. followed by *Gond* and *Pardhan* tribes of Maharashtra have correctly stated that, the tribals mostly live in hilly and forest regions which are inaccessible. Their economy is unstructured and non-specialised. The various technologies like seeds, fertilizers, plant protection chemicals, implements, machinery etc. are not accepted by these tribals as accepted by certain non-tribal communities.

The very approach of the present research project would indicate the practical utility of the research. The study would focus on the adoption of improved agricultural technology in tribal area. It would also describe the agricultural situation in tribal area and identify the technological gaps in relation to recommended cultivation practices. The present research work was undertaken with an objective to study the adoption of improved agricultural technology by the tribal farmers in respect of paddy cultivation.

Research Methodology

The present investigation was carried out in the tribal area of Surgana taluka of Nashik district in Maharashtra State. Out of 156 villages in the block, 15 villages were selected by using 4th number

method of random sampling for the study. A List of tribal farmers from the selected villages was prepared. From the list of farmers, 195 farmers were selected by simple random sampling method with proportionate allocation.

After selection of the respondents, the data on the adoption of agricultural technology by the tribal farmers regarding cultivation of paddy was collected by Survey method with the help of specially designed schedule. The data on adoption of agricultural technology by the tribal farmers were compiled and compared with the recommended technologies for paddy crop in tribal area.

Results and Discussion

I. *Adoption of improved agricultural technology by the tribal farmers in paddy cultivation.*

I. *Preparatory tillage.*—As a practice in tribal area, there is no hard and fast rule for number of ploughings to be done in the field. Ploughing operation starts after the first showers of monsoon. Ploughing is done by small wooden plough drawn either by two bullocks or two he-buffaloes or a bullock and a he-buffalo.

The data in Table 1 revealed that, the ploughing and puddling

¹ Senior Research Assistant, Communication Centres, Mahatma Phule Agricultural University, Rahuri, District Ahmednagar 413 722.

² Associate Professor of Agricultural Extension, College of Agriculture, Dhule 424 001.

TABLE 1

Adoption of improved agricultural technology by the tribal farmers in Paddy Cultivation

Serial No.	Name of cultivation practice	No. of farmers adopting				Overall mean per ha. N-196	Recommendations per hectare
		No.	Percent N-196	Range	Mean per ha.		
1	2	3	4	5	6	7	8
I. Preparatory tillage							
1.	Ploughing and Puddling ..	196	100.00	3 to 6	4	4	3 to 4 ploughing and puddlings
2.	Use of farm yard manure	89	44.39	2 to 25 C.L.	8 C.L.	3.64 C.L.	25 to 30 cart loads
3.	Green manuring	6 tonnes green manuring
II. Seed, Nursery and Tran planting							
1.	Use of improved seed	78	39.79				K-184, R-24, Ratna, IR -8, Pusa-33.
2.	Use of proper seed rate ..	70	35.71	20 to 25 kg. Seed.
3.	Seed treatment	1 per cent Mercurifungicide 2.5 gram for 1 kg cm Seed.
4.	Raising seedlings on raised bed....	120cm. width 8 to 10 cm. and length as per requirement 7 to 8 cm. in line.
5.	Sowing seed in line	
6.	Use of chemical fertilizers for seedlings	52	26.02	1 kg. to 20 kg. urea	5.29 kg. urea	1.40 kg. urea	20 kg. urea in two doses.
7.	Plant protection for seedling	10 per cent, 10 kg ferate granules copper oxichloride-50 per cent 1250 gr.
8.	Transplanting as per improved methods	20×15cm. or 15×15 cm.
III Top dressing and plant protection							
1.	Use of chemical fertilizers ..	15	7.63	17 to 92 kg. N/ha.	37.60 kg. N/ha.	2.88 kg. N/ha.	N:P:K 100:56:37
2.	Use of plant protection measures	10	5.10	2 to 12 kg. BHC/ha.	8.60 kg. BHC/ha.	8.44 kg. BHC/ha.	10% 10kg. BHC+10% 10kg. carbaryl Malathion 1.50 lit. in 500 lit. water.
IV. Interculturing							
1.	Weeding ..	188	95.92	1 to 2	1	1	2 weedings
2.	Hoeing	2 hoeings.
V. Water Management							
	At the time of transplanting height of water should be 2.5 cm. Then it should be increased upto 5cm till maturity of grains.

was practiced by 100 per cent tribal farmers for paddy crop, it ranges from 3 to 6 times. The recommendations are 3 to 4 ploughings and puddlings. 44.39 per cent tribal farmers were using farm yard manure and that too not in sufficient quantity. The overall mean of F.Y.M. applica-

tion comes to 3.64 cart loads per hectare. Green manuring was not practised by the tribal farmers.

II. Seed, Nursery and Transplanting.—It can be seen from the Table-1 that 40 per cent tribal farmers were using improved paddy seed. Recommended seed

rate for paddy is 20 to 25 kg. per hectare. Use of proper seed rate was reported by only 36 per cent tribal farmers. Seed treatment for paddy was not practised by tribal farmers. Neither a single tribal farmer adopted raised beds for raising seedlings nor sow the seeds in line. Only 26 per cent tribal

farmers were using chemical fertilizers for seedlings. The mean use of fertilizer was 1.40 kg. Urea as against the recommendation of 20 kg. Urea for 0.1 ha. area of nursery which is sufficient for one hectare planting.

Plant protection for paddy seedlings was not at all practised by the tribal farmers. The transplanting of paddy is done in the month of July. Uptil now the improved method of transplanting of paddy was not adopted by tribal farmers. The seedlings of paddy shown in the burnt soil were taken out and transplanted in the field either in a row or in a zigzag fashion after puddling the field.

III. *Top dressing and plant protection.*—Table 1 shows that, only 8 per cent of the tribal farmers were applying chemical fertilizers for paddy. The overall mean of fertilizer use of tribal farmers was 2.88 kg. N per hectare. The recommended dose is 100 kg. N, 25 kg. P and 37 kg K per hectare. Tribal farmers were found using urea only, they were not using phosphatic and potashic fertilizers. Very negligible number of tribal farmers (5 per cent) were using plant protection chemicals. The overall mean use of B.H.C. was 0.44 kg. per hectare as against the recommended dose of 10 kg. 10 per cent B.H.C. + 10 kg 10 per cent Carbaryl per hectare. Tribal farmers were not familiar with the use of other plant protection chemicals, except only one tribal

farmer who used Rogar as a plant protection chemical.

IV. *Interculturing.*—The largest proportion of tribal farmers (96 per cent) was practising weeding operation for paddy while hoeing was not at all practised by a single tribal farmer.

V. *Water management.*—The recommended water management practices were not adopted by the tribal farmers.

Paddy is harvested in the month of October-November. Sickle is used for harvesting. The harvested paddy was brought to the threshing-yard. The paddy was threshed with the help of bullocks or by beating on some solid object.

Conclusions

From the foregoing discussion, it can be concluded that, the large majority of the tribal farmers were not adopting improved agricultural technology in paddy cultivation. They were adopting their age old practices of cultivation, except few farmers who were using improved seed, fertilizers and plant protection chemicals on a very limited scale.

It is, therefore, suggested that the extension agencies should take up intensive extension educational programmes comprising of village level trainings, regular field visits, conduct of result and method demonstrations, organising study tours, film shows, exhibitions etc. to minimize the technological gap,

creating awareness and building confidence in the improved agricultural technology among the tribal farmers as they are at very low level of improved agricultural technology in their farming.

References

Hari, Mohan 1960. Economic organisation of the Mal Pahariyas and the Kumarbhag of Santal parganas. Bulletin of the Bihar Tribal Research Institute 2(2) : 33-36.

Joshi V. B., 1969. Social Change in the life of Maria Gond and their primitive agriculture, M.Sc. (Agri.). Thesis of Maharashtra Agril. University, M.S.

Singh L. R., Bhati, J. R. and Shukla, V. C. 1970. Agricultural Performance of Tharus, a Tribal Community in Tarai region of Uttar Pradesh. Indian Journal of Agricultural Economics 29(2) : 222.

Sangle G. K., and Kulkarni R. R. 1980. Multivariate Analysis of Technological Gap in Tribal farming. Tribal Research Bulletin 3(4) : 15-18.

Bhilegaonkar and Wangikar. 1982. Problems in Adoption of new agricultural technology by Tribal Farmers from Kinwat, taluka of Nanded district. Tribal Research Bulletin 5(1) : 11-18.

Das P. K., and Gujlani P.L., 1982. How TDA is helping tribals become better farmers, Kurukshetra 30(19) : 24-26.

Transformation of Economy of the Tribal Cultivators through the Electric Motor Pumps

GAIKWAD JOHN S.*

Introduction

ECONOMY of the tribe is a projection of tribal society, a response to the ecosystem in which it is placed. Production is based on the exploitation of the resources locally and easily available with a simple and crude technology, largely for consumption.

The bulk of Indian tribal communities correspond to Firth's description of peasant economics which is "a system of small producers with simple technology and equipment often relying primarily for their subsistence on what they themselves produce".

Agriculture is the main occupation of the tribals. 80% of the tribals in Maharashtra State are dependent on agriculture alone. The major economy, therefore, is cultivation supplemented with marginal hunting, fishing and forestry. The tribals generally grow inferior varieties of crops. The financial condition of the tribals is very poor. In order to enable them to grow more produce by way of taking two or three crops, there was a felt-need of having irrigation facility. Thus, with a view to improve their economic condition it was felt necessary to provide them with electric motor-pumps,

enabling them to take water from wells/rivers/nallahs.

Government has sanctioned the scheme for supply of electric motor pumps to scheduled tribe agriculturists on 100% subsidy. This scheme being in operation for more than 10 years, it was felt necessary to study the impact of the scheme on the tribal agriculturists.

The Sample frame and Methodology

The sample was drawn from two contexts—(i) Baglan tahsil, Nashik district; and (ii) Nandurbar tahsil, Dhule district.

Context 1.—Thirty beneficiaries from nine different villages were actually interviewed. When the study was undertaken, the total number of beneficiaries at Baglan was 108. Thus 28% of the beneficiaries from Baglan tahsil were included in the sample in this context.

Context 2.—The sample from context consists of 57 beneficiaries from 15 different villages. When the study was undertaken the total number of beneficiaries at Nandurbar was 241. Thus 24% of the beneficiaries from Nandurbar tahsil were included in the sample in this context.

These two contexts were selected purposively. Context 1 having density of tribal population—comparatively thin; while context 2 having density of tribal population comparatively thick. Furthermore to have a comparative cross-section, these two contexts were selected from two adjoining districts.

The villages were selected on random basis, while the beneficiaries within the village were selected on opportunistic-random basis. The villages as well as the beneficiaries were selected from varied strata in both the contexts.

The information has been collected through structural schedules. Wherever possible, the primary data was supplemented by observations, informal, indepth and open-ended interviews and discussion.

Observations

I. Informal discussion with the beneficiaries have revealed the following facts as an outcome of technological change effected by the installation of pumps:—

(1) Now crops can be taken in all the seasons;

(2) They are economically better off than earlier;

*Lecturer, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Pune 411 001.

(3) Now vegetables can be cultivated ;

(4) Yield has almost doubled and is adequate for a year ;

(5) Expenditure has increased but it can be met with ;

(6) Now it is not necessary to work as labourers ;

(7) The loss of time and manpower in irrigation by "Conventional Appropriate Technology" is being saved by the electric motor pumps ;

(8) Electricity is far more cheaper than diesel.

II The data reveals the following revolutionary changes effected by virtue of the installation of electric motor pumps. Most of the beneficiaries are taking three or two crops in a year. It is very rare for any beneficiary to take a single crop per year.

Context 1.—The number of beneficiaries taking one and two crops before the installation of electric motor pumps was more and this has invariably changed after the installation of electric motor pumps. At present the number of beneficiaries taking two and three crops is more. 66% of the beneficiaries are taking three crops while 33% of the beneficiaries are taking two crops. Formerly most of the beneficiaries (66%) were taking two crops only. Only one beneficiary was observed to have been taking a single crop per year due to critically inadequate and scanty water supply.

Context 2.—It is observed that the position of the beneficiaries taking two and three crops formerly has inversely changed after the installation of electric motor pumps. At present the number of beneficiaries taking

three crops is more than the number of beneficiaries taking two crops per year. 67% of the beneficiaries are taking three crops, while 33% are taking two crops. Not a single beneficiary continues to take only one crop per year.

III. It can be observed that there is an increase in income as well as expenditure. The beneficiaries themselves have stated that the increase in expenditure is within reasonable limits.

IV. From the quantitative analysis of the land irrigated before and after the installation of electric motor pumps, the following facts are revealed from the observations in contexts 1 and 2.

Context 1.—(a) The summation of land irrigated by individual beneficiaries from group of cultivators who had no irrigation facility before the installation of electric motor pumps came upto 34 acres after the installation of electric motor pumps.

(b) The summation of land irrigated by individual beneficiary from a group of cultivators formerly having canal irrigation facility was 14 acres, which after the installation of electric motor pumps went upto 16 acres. Hence there is an increase of 14%.

(c) The summation of land irrigated by individual beneficiary from a group of cultivators practising "Conventional Appropriate Technology" for irrigation purposes was 24 acres before the installation of electric motor pumps, while the land irrigated went upto 31 acres after the installation of electric motor pumps. Hence there is an increase of 29%.

(d) The summation of land irrigated by individual beneficiary

from a group of cultivators having oil engines for the purpose of irrigation was 46 acres formerly while the land irrigated after the installation of electric motor pumps is 48 acres. Hence there is an increase of 4%.

Considering (a), (b), (c) and (d) together it can be observed that summation of land irrigated by all these (30) beneficiaries comes to 129 acres after the installation of electric motor pumps against 84 acres formerly. Hence increase in land irrigated by all the (30) beneficiaries is 54%.

It was observed that most of the beneficiaries are not in a position to utilise the irrigation potential to maximum possible extent, the reasons for which may be—

- (i) Inadequate water supply ;
- (ii) Available agricultural land is not properly developed.

Context 2.—(a) The summation of land irrigated by individual beneficiaries from a group of cultivators who had no irrigation facility before the installation of electric motor pumps came upto 63 acres.

(b) The summation of land irrigated by individual beneficiaries from a group of cultivators practising "Conventional Appropriate Technology" for irrigation purpose was 32 acres before the installation of electric motor pumps, while the land irrigated went upto 69 acres after the installation of electric motor pumps. Hence there is an increase of 115%.

(c) The summation of land irrigated by individual beneficiaries from a group of cultivators formerly having oil engines for the purpose of irrigation was 152 acres

formerly, while the land irrigated after the installation of electric motor pumps is 189 acres. Hence there is an increase of 24%.

Considering (a), (b) and (c)—together it can be observed that the total land irrigated by all these (57) beneficiaries comes to 321 acres after the installation of electric motor pumps against 188 acres formerly. Hence increase in land irrigated by all the 57 beneficiaries is 70%.

V. A positivistic change in the cropping pattern after the installation of the electric motor pumps is observed. There is an increase in the number of beneficiaries taking cash-crops like groundnut, chilly, sugarcane, onion, ajma etc. Increasing trend of crops like wheat, maize, moong, greengram and vegetables is also observed. Percentage decrease in the number of beneficiaries taking crops which do not render much profit is also observed. A trend of experimentation with crops like Sunflower and garlic were also observed in the context 2.

VI. Increased utilisation of hybrid varieties, chemical fertilizers and insecticides and fungicides is observed after the installation of electric motor pumps.

VII. It was also observed that many of the beneficiaries had added the following to their assets

after the installation of electric motor pumps:—

- (1) Purchase of domestic animals like pair of bullocks, cows, buffaloes and goats;
- (2) Purchase of agricultural implements like wooden-plough, iron-plough, 'Kiran', bullock-cart etc;
- (3) Purchase of agricultural land;
- (4) Improvement in agricultural land;
- (5) Installation of Gobar Gas Plant;
- (6) Share-cropping in other's land;

VIII. Those who grow cash-crops sell away these crops at the earliest. Crop like sugarcane is sold to the sugar-factories. Vegetables are sold mostly in the weekly market or to the merchants at tahsil place, chilly, onion, ajma, sunflower seeds, garlic, banana and cotton are sold in the market. Some cereals and pulses are sold to the merchants. Those who do not take cash-crops sell a part of their yield to fulfil their immediate economic requirements.

Conclusion

Thus it is observed that the beneficiaries have certainly benefited from these schemes. Only the extent varies from individual to individual depending upon various other factors. The direct impact is seen from increased frequency of crops taken. Increase in approxi-

mate income; increase in the land irrigated; and a positivistic change in the cropping pattern, i.e. percentage of beneficiaries taking cash-crops has increased after the installation of electric motor pumps.

Indirect impact is seen from the additions of assets such as purchase of domestic animals; purchase of agricultural implements; purchase of agricultural land; development in agricultural land; installation of Gobar Gas Plant; share cropping; increasing utilisation of hybrid varieties; chemical fertilizers and insecticides and fungicides after the installation of electric motor pumps.

Thus it can be stated that in the system of plough cultivation, innovations have been incorporated in respect of the use of improved inputs, technology, irrigation etc. Those who get irrigation facility switch on to cash-crops like groundnut, chilly, sugarcane, cotton, ajma, onion etc. Thus marching towards the goal of economic stability.

Thus it can be very well said that this scheme is very important and useful for the economic development of the tribals. If the concerned cultivators utilize the electric motor pumps to a maximum possible extent, they can benefit by increased income and thereby addition of more new assets. This in turn is likely to lead the tribal cultivators towards the achievement of the goal of economic stability.

□ □

Displacement of Tribals due to Location of Central/State Projects—Problems and Related Issues

AGRICULTURE has been the mainstay of our country. Till about forty years ago the country was wholly dependent on the vagaries of nature and mercy of the rain god for its agricultural production. This resulted in our facing a number of famines during the pre-independence years. The country was also nowhere on the industrial map of the world since the colonial rulers treated India as a supplier of raw material to feed the home industry.

2. With the advent of Independence, efforts were commenced right from the First Five-Year Plan by commissioning of irrigation and power projects and other basic industries on a gigantic scale in various parts of the country. These were aimed at meeting recurring power shortages as also for building a sound industrial base for the country. According to the Central Board for Irrigation and Power, India has 1500 dams of which 113 are currently under construction and more such projects are on the anvil. Thus with these efforts, India has become not only self-sufficient in foodgrains, but the country's green revolution has enabled it to export surplus foodgrains to the drought-stricken needy countries in Africa, Asia and Eastern Europe. The setting-up of basic and manufacturing industries has also brought India to commanding heights of industrial development. India is now among

the top ten industrially advanced countries. Having some of the biggest dams, it ranks among the major dam building nations in the world. Further the rapid agricultural and industrial development has also spurred development of agro-industries and other small and large industries under private and public sectors. *However, it is observed that most of the irrigation and power projects, mineral-based industries like steel plants, aluminium, copper and zinc complexes and other forest based industries are located in or near the tribal heartland. Another important fact to remember is that the modern industry in India heavily depends on natural environment as nearly half of the industrial output is bio-mass based like cotton-textiles, rayon, paper, plywood, rubber, soap etc.* Thus each of these industries exerts enormous pressure on agricultural land, forests and various irrigation and power systems.

3. Despite the remarkable achievement to increase the irrigation potential, electricity generation and creating a sound industrial base, these projects have also created several major problems. Many of the big development projects have been set up in tribal areas and on the lands owned by tribals. Thus, these projects have directly affected the life-style of tribals both socially and economically. Tehri Dam alone is expected to displace the people of

23 villages. Another 72 villages will be partially submerged and others will lose their best agricultural land. According to official figures, the number of people to be displaced by this dam is about 32,000. However, according to the 'Tehri Band Virodhi Sangh Samiti'—a public action group, the number to be displaced is not less than 70,000. Kutku Project in Bihar, according to official reports, has been set up by submersion of 17 villages displacing 6,000 tribals. On the other hand, these numbers, according to 'Kutku Submergence Area Liberation Committee' are 30 villages and 12,000 tribals. On account of 36 projects, about which data could be assembled, about 5.4 lakh tribals have been displaced.

4. Tribals are by and large simple and introverted people. They are wedded to their age-old life-style. Uprooting them from their habitats not only disturbs their way of life but, more-or-less, tends to erode and eventually destroy their social, cultural, religious and economic traditions. Thus, the problem of displacement and rehabilitation of tribals is a highly complex one and has to be viewed and tackled in all its ramifications. In view of this the government, from time to time, have issued guidelines in this regard. These are given at the end. The main thrust of these guidelines is that, (i) the tribals should be given land for land preferably in the command area, (ii) at least

one member of the evicted tribal family should be employed in the project and (iii) the cost of rehabilitation should be an integral part of the project cost.

5. In practice, however, the picture that emerges is quite different from these guidelines. Rehabilitation, which should find a prime place in planning and execution of projects, has always received a step-motherly treatment and has been given a back seat by the planners and executors of the projects.

6. Big dams, mining projects and industrial complexes set up in the tribal areas have changed the demographic profile of the tribal belts. For instance, tribal population of Chota Nagpur belt has declined to 30% in 1971 from 45% in 1941.

7. The tribal areas all over the country produce precious minerals like iron ore, copper, mica, uranium, aluminium and coal. A number of power generation systems have been set-up in the tribal areas, but the local tribals displaced by these projects continue to dwell in their thatched houses without electricity. Economically, they appear to be worse-off than before. New townships have sprung up close to these major projects with dazzling electric lights and modern amenities whereas the indigenous tribals continue to struggle with their destiny. The number of townships/colonies in the Chota Nagpur belt alone has increased from 13 in 1901 to 31 in 1951 and 96 in 1971. Such examples in respect of other states having tribal belts and facing similar problems can also be cited which will lead to identically depressing conclusions.

8. The projects have no doubt provided direct and indirect employment to thousands of people but the tribals displaced due to these projects have not benefitted by these new employment opportunities as they have no previous training or skills required for technical or semi-technical jobs.

9. The demand for 'land for land' by the tribals displaced by the projects or adequate compensation in lieu thereof has not been acceded to in respect of many important projects located in tribal areas. They are not being given land for land as they have been cultivating public land most of which is unrecorded. Moreover, they have not even been given compensation for the land they have been traditionally cultivating. For example, tribals displaced by Kutku dam are being offered only 10 decimals of home-stead land as against their requirement of agricultural land for their total resettlement. Thus, the rehabilitation effort appears to extend only to cash compensation for land and a very small patch for home-stead which could meet the needs of only landless labourers and non-land-based workers. Further, the cash compensation for land is not sufficient as it is not based on the market price prevailing in the nearby non-tribal settlements.

10. In the big project areas, a new class of contractors has developed. The one-time peaceful tribal areas have witnessed sporadic increase in the incidence of crime and other illegal activities including forcing liquor and other vices on innocent tribals.

11. Due to nationalization of coalfields, thousands of indigenous

people, mostly tribals, in Bihar were thrown out of their jobs and were replaced by outsiders who had no knowledge of the cultural ethos of the local people. The writ of the contractors and mafia group runs large in these areas even today. Unable to withstand the erosion of their culture, these tribals have developed complexes of various kinds and are slowly giving up their traditional arts and crafts, customs, dances, music and languages. They have been found to be changing their surnames to those of the dominant religious groups e.g. Hindus and Christians. The negative attitude bordering on hatred towards the indigenous people has produced a loss of cultural identity among the tribals.

12. The problem of land alienation has also become acute due to these projects. The tribal land is being alienated for setting-up of industries and housing colonies by the public and private companies and co-operative societies. Due to their organisational advantage and official support, they have been able to acquire land from the tribals for setting-up mining projects, industrial complexes, dams, housing colonies, wild life projects and a host of other activities which have forced the tribals to migrate enmasse for labour to remote areas of the country in Assam, Andhra Pradesh, West Bengal, Punjab etc. In their new surroundings they have been exploited by the middlemen. Some tribal communities left their original settlements as they could neither resist nor adjust themselves to the new industrial and urban culture. In the new environment they have, at some places, fallen a prey to the extremist elements who have supported them in their

legitimate entitlements in relation to land, forest and minimum wages. In this connection an example can be cited of the Samanta tribe of Orissa. They migrated to Vishakhapatnam (Andhra Pradesh) where they were not listed as Scheduled Tribes and were found felling trees with the support of extremist groups. Similarly, in Koraput district of Orissa, Paraja tribal families have run away to hill tops as they did not want to be rehabilitated in unfamiliar surroundings due to the setting-up of Upper Kolab Project. More cases in respect of other projects can also be cited.

13. The result of this improper and unimaginative implementation of the rehabilitation programmes has been that the tribals, who are very simple and trusting people by nature, have started showing signs of disenchantment with the development projects and, in some cases, are even opposing the implementation of on-going projects. Stopping of the digging of Indira Sarovar in Madhya Pradesh, Koel Karo Project in Bihar, mass resistance by local tribals to Bauxite Mining Project of BALCO in Orissa and challenging before the Supreme Court of the construction of Tehri Dam in UP are only a few examples.

14. As mentioned earlier, the task of rehabilitating the tribals is a complex business. Providing land for land or compensation in lieu of land and employing a member of the evicted family is only oversimplifying the issue. Rehabilitation should be done with utmost care and sympathy. It has to be ensured that after being rehabilitated the tribals do not find their new surroundings alien to the

ones they have been used to for generations. An ideal situation would be to replicate the surroundings from which the tribals are evicted. This would help in preserving their way of life and also in winning their trust and confidence. Another important factor to be kept in mind in the task of rehabilitation is to ensure that the displaced tribals are provided a reasonable income on a regular basis.

15. The projects have also been observed to cause adverse ecological situations and other problems like deforestations, land-slide, siltation, seismic activity, water-borne diseases and environmental pollution. Although these affect people living even in the far off areas, here again the worst affected are the tribal people living in close vicinity of these projects. Pressure on the demographic profile accompanied by massive mining, deforestation and uncongenial economic development has visibly upset the ecological balance of the tribal heartland. The green areas are turning into arid deserts. There is a growing concern in the country about this environmental degradation all over the country and particularly in the Himayalan region.

16. According to a study of Wadia Institute of Himayalan Geology "a combination of unstable local geology causing land-slides, soil erosion, deforestation will lead to sedimentation at an accelerated rate". A study conducted by Dr. B. Bowonder of Administrative Staff College, Hyderabad reveals that, "the average rate of sedimentation in Bhakra, Nizam Sagar, Ram Ganga, Mayurakashi, Tungabhadra and many other reservoirs is 4 to 6

times higher than that estimated at the time of their construction". The life expectancy of these projects is being reduced significantly by siltation. The Ram Ganga project in UP, commissioned in 1973, had a name plate life of 185 years. However, on account of silt load, the life of the dam has been reduced to a mere 48 years. A study by Shri S. P. Nautiyal, a former Director-General, Geological Survey of India, says that the Tehri dam will last no longer than 25 to 30 years and not 100 years as claimed.

17. Deforestation attributable to large dams, has unfortunately not found the attention. Large dams have drowned half a million hectares of forest land. Rapid deforestation in the catchment areas has led to increased soil erosion, land-slides and subtle imbalance in the ecosystem. It is also estimated that the country is losing 1.5 to 2.5 million hectares of good land every year due to deforestation which becomes necessary for setting up of various projects. The loss of forest cover has led to other significant consequences like neglect of wild life and disturbances of the biological complex.

18. Due to setting up of irrigation, power and other major industrial projects, many tribal villages have been submerged or otherwise lost to meet the requirements of locating the projects and the associate townships and other amenities. In the process not only valuable forest cover has been lost but rare and important tree species have been completely decimated. The increased requirements of fuel wood by construction workers and poorer categories of project workers

has not only depleted the permanent source of sustenance of the local tribals but has also led to soil erosion on a massive scale. This in turn has led to very adverse change in the water table and the rainfall distribution pattern. 'Attempt at re-forestation through species alien to the area has in its train brought a new set of problems. A study in Kolar district of Karnataka has revealed that "for each hectare of land shifted from food crops to eucalyptus, there is a loss of 250 man-days per year". It has also been proved beyond doubt that the eucalyptus has zero growth for basic needs of fodder and food and has negative growth in the context of soil and water conservation.

19. Ideally, the percentage of forest cover to the total land-mass should be 33. Due to the indiscriminate deforestations, this cover has been reduced to a mere 14%, although the official figure is 23%. The importance of forest in precipitating rains and in flood control is well-known and its loss results in a significant change in the weather-cycle. The decline in the forest cover assumes serious problem in our country where, even today, about 67% of agriculture is rain-fed.

20. "The land-slides in the Himalayan region are occurring with great severity and equally with escalating frequency causing immeasurable damage" says a study by Prof. K. S. Valdiya, Head of Geology Department, Kumaon University. According to Prof. Valdiya, every 10 years about 1 cm thick soil is washed away in the regions where dams have been constructed. So grave is the situation in Eastern Nepal that 38% of the cultivable land had to be abandoned.

21. There are other implications also. Dams and reservoirs increase the possibilities of tremors and seismic activity. A report about the Idduki Hydel Project in Kerala by Centre for Earth Science Studies reveals that "there has been gradual increase in the micro-seismic activity corresponding with the filling of the reservoir". The report has also noted the grave impact of the reservoir on the land degradation and eco-system of the region. Initiations or enhancement of seismic activity has been evidenced following the impounding of reservoirs.

22. Large dams have also increased the water-borne diseases like malaria, fluorosis and bilharzia. Knock-knee Syndrome of S-shaped deformity has been observed in several hundreds of inhabitants living in Prakasam, Nalgonda and Guntur districts around Nagarjun Sagar Dam in Andhra Pradesh. Raichur district of Karnataka has become highly endemic to malaria after Tungbhadra dam and canal network development.

23. The large scale mining in the tribal areas of eastern and central coal fields and thermal power as also fertilizer units in the areas inhabited by tribals where the ash is allowed to be pushed into the rivers is causing bronchial ailments and respiratory diseases including TB. It has been reported that the coal burning 500 MW power and fertilizer units at Talcher (Dhenkanal district) of Orissa are coughing out 1,000 tonnes of ash every day which is polluting Nandira and Brahmini rivers. With the commissioning of 500 MW captive thermal plant of BALCO, ash-content out-flow to Brahmini river is expected to double. It would also contaminate the Rengali Dam,

300 kms down-stream, affecting a population of about 1 lakh persons, most of whom are tribals. The research conducted at the IIT, Bombay has revealed that this pollution has also adversely affected the fertility of the land.

24. The problem of subsidence has also surfaced in the tribal areas which have been heavily mined. Recently, there were reports about the danger of subsidence of the Ranigunj town and its surrounding areas in the coal belt of West Bengal.

25. It has also been observed that large irrigation projects with their network of canals cause water logging. About 6.8 million hectares of land get water-logged of which over 50% is reported to be in the Indo-Gangentic Plains.

26. In view of the problems stated above, one is forced to question the rationale of setting up of large Central and State projects in tribal areas causing so much socio-economic strain to the tribals besides ecological instability and interference with the natural flow of river systems. Even the benefits accruing from them are not on a scale as earlier contemplated while planning these projects, though the country had to make huge investment on these projects. For instance, on these dams/projects the public sector investment in the course of the Five Years Plans between 1957 and 1976 was of the order of Rs. 10,560 crores—14% of the total Plan outlay for the above period. The area irrigated from these river valley projects was 5 million hectares and in the process half a million hectares of virgin forests had to be sacrificed. One wonders if these efforts have at all been cost-effective

if we take into consideration the socio-economic suffering of a large mass of tribals, loss of valuable forest cover and grave instability to ecology and environment. The cost to society would appear to be far too excessive.

27. To sum up the main points for discussion are:

(i) The present guidelines for rehabilitation appear to be patently inadequate. The Conference may deliberate on a model guideline that aims at comprehensive rehabilitation including assurance of a durable income for the displaced tribals.

(ii) Even the inadequate guidelines that have been issued are not being implemented fully. This would point to the need for a separate and functional machinery for implementation which should have on it representation of the local tribal interests. The composition of such a machinery and its terms of reference may be considered in the conference.

(iii) In view of the past experience of displacement of tribals, loss of forest cover and significant disturbance to ecology and environment, the conference may consider whether it would at all be socio-economically cost-effective for the nation to set up further major Central and State projects in the tribal areas. The almost unbearable strain put on the tribals and the precarious forest cover to which the country has been reduced to as also the near-irreversible instability caused to ecology, the indications seem to be clear that forested tribal areas are incompatible for location of large irrigation, power, industrial or mining complexes. There could, how-

ever, be room and even justification for setting up smaller projects that do not cause the kind of interferences mentioned above and yet create job opportunities for the tribals and improve their economic life. The conference may, therefore, also deliberate on what kind of projects, in this background, could be considered for the tribal areas.

(iv) Apart from comprehensive rehabilitation in a material sense, the aspect of preserving the socio-religious ethos of the tribals is also very important. It has been brought out in the paper that the socio-religious institutions of the tribals have faced grave shocks and, in cases, have practically withered away because of the advent of industrial and urban culture. The conference may deliberate on the measures that should be taken to sustain and if possible enrich the social, cultural and religious heritage of the tribal societies. This is a very sensitive area and would call for perceptive sociological and anthropological inputs.

(v) As has been mentioned in the paper, the tribals seem to suffer most from the ecological imbalances and environmental pollution which manifest as a result of location of major projects. In this connection, it has to be considered by the conference if the present safeguards are adequate and, if not, what further safeguards need to be considered.

Guidelines issued by various Central Ministries

1. *Ministry of Home Affairs.*—The guidelines issued in 1982, *inter-alia*, provide for payment of

compensation to the evicted tribals, allotment of land for land, preferably in the command area, employment of at least one member of the evicted tribal family in the project, training and suitable support to the tribals for setting up of small industries, supply of drinking water, free housesites and other basic educational and medical facilities to the new tribal settlements.

2. *Ministry of Water Resources.*—The Ministry had in 1980 suggested for assignment of Government Waste Land in the command area to the displaced persons and also to compete big landlords in the command areas to part with their land for re-settling the displaced tribals. The State Governments were requested to pass a legislation facilitating resettlement of the tribals in the command areas. Further the State Governments were requested to ensure that the interests of the weaker section of society were suitably protected before sanctioning such projects.

3. *Ministry of Environment and Forests.*—In response to a communication from the Ministry of Environment and Forests, the Planning Commission has now made it incumbent on the various divisions that projects of the State Governments requiring clearance of the Planning Commission should be cleared only with the prior approval of the Central Government under Forest (Conservation) Act, 1980.

4. *Ministry of Industry (Department of Public Enterprises).*—Considering the seriousness of the problem the Government of India have issued detailed guidelines for land acquisition, payment of

compensation for the land acquired, rehabilitation of the displaced tribals etc. involved in major projects, *vide* Ministry of Industry's (Department of Public Enterprises) O.M. No. 15/13/84-BPE(C), dated 3rd February 1986. A perusal of the guidelines indicates that the earlier offer of

employment of atleast one member of every displaced family as given in the guidelines of the Ministry of Home Affairs has been withdrawn as it is felt that this offer may adversely affect the commercial viability of the undertakings due to over-manning the project with persons not suitable

for the job. The project authorities have been requested to assist concerned State Governments for organising and financing useful avocations like poultry farming, animal husbandry, etc. for displaced tribals.

BIBLIOGRAPHY

1. Hutokshi Doctor.	...	Protecting India's Environment—Imprint, March, 1986.
2. Edward Gold and Nicholos Hildyard.		The Social and Environmental Effects of Large Dams.
3. Shri Bisheshwar Prashad, Reader, Tribal and Regional Languages, Ranchi University.		Cultural Crisis in Chota Nagpur—Paper.
4. Dr. Anil Agarwal, Social Action, Vol. 35-Jan-March, 1985.		Ecological Destruction and Emerging Patterns of Poverty and People's Protest in Rural India—Paper.
5. The Financial Express, New Delhi, May 13, 1986.		Dams Playing Havoc.
6. The Patriot, New Delhi, May 15, 1986.		Anti-BALCO stir intensifies.
7. The Deccan Herald, Bangalore, March 30, 1986.		Palamau Tribals, wretched and damned.
8. The Hindustan Times, New Delhi, April 17, 1986.		Central move sought to save Rani Gunge.
9. The Hindustan Times, New Delhi, October 29, 1985.		A. P. Naxalities active again.
10. Office of the Director, for SC/ST, Bhubaneshwar.		The Study on Upper Kolab Project.

(A working paper presented at the Annual conference of Directors/Deputy Directors of the commission for Scheduled castes & Scheduled tribes, 3-4 June, 1986).

□ □

शासकीय आश्रमशाळांतील उणिवा व सर्वांगीण सुधारणेसाठी शिफारशी

श्री. आर. बी. मोकाशे
आदिवासी विकास अधिकारी
नंदुरवार, जिल्हा धुळे

प्रस्ताविक

महाराष्ट्र राज्यात अति दुर्गम डोंगर दऱ्याखोऱ्यांत घनदाट अरण्यात वास्तव्य करीत अनादि काळापासून निसर्गाच्या सान्निध्यात सर्व समाजापासून अलग व विकट आर्थिक परिस्थितीत जीवन कंठणारा समाज म्हणून आदिवासी समाज ओळखला जातो. महाराष्ट्रात एकूण ४७ प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत.

डोंगरदऱ्यांतील आदिवासी आपल्या मुला/मुलींना स्वतःपासून दूर ठेवण्यास तयार नसल्याने व त्यांना शिक्षणाच्या महत्त्वाची जाणीव नसल्यामुळे मुला/मुलींसाठी शिक्षणाची सोय व्हावी व सामाजिक, शैक्षणिक दर्जा सुधारवा या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्रात सन १९७२-७३ पासून शासकीय आश्रमशाळांची योजना सुरू केली. आर्थिक परिस्थिती अत्यंत नाजूक असलेला आदिवासी आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी काहीही खर्च करू शकत नाही. शिक्षणाशिवाय त्यांची प्रगती साधणे कठीण आहे, हे लक्षात घेऊन शासनाने आदिवासींच्या मुला/मुलींना आश्रमशाळांद्वारे शिक्षण देण्याची योजना कार्यान्वित केली.

आश्रमशाळा सुरू करताना त्या भागातील आदिवासींची लोकसंख्या विचारात घेऊन साधारणतः ५,००० ते ७,००० आदिवासी लोकसंख्येसाठी एक आश्रमशाळा या प्रमाणात त्या भागातील मध्यवर्ती योग्य असे ठिकाण निवडून त्या ठिकाणी प्रथम बालवाडी व पहिल्या वर्ग या इयत्तपासून आश्रमशाळा सुरू केली जाते व पुढे वर्ग ७ होईपर्यंत दरवर्षी वर्गवाढ करण्यात येते.

आश्रमशाळा समूह

महाराष्ट्रात "आश्रमशाळा समूह" योजना सन १९७२-७३ या वर्षापासून कार्यान्वित करण्यात येऊन आज महाराष्ट्रात एकूण ३२७

आश्रमशाळा व १०२ पोस्ट बेसिक शाळा आहेत. ही योजना महाराष्ट्रात आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविली जाते. आश्रमशाळांतून प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांचा संपूर्ण खर्च शासनामार्फत केला जातो.

आश्रमशाळा निवासी विद्यार्थ्यांना दररोज दैनंदिन वेळा मोफत जेवण, एक वेळ उसळ, अंधारुण-पांघरुण, वर्षांतून दैनंदिन गणवेश, टॉवेल, खोबरेल तेल, अंगाचा व कपड्यांचा सावण, व शैक्षणिक साहित्य, वहा, पुस्तके, पेन, पेन्सिल, पाटी इत्यादि साहित्य मोफत पुरविले जाते.

आश्रमशाळा ज्या गावाला सुरू करायची त्या गावात विद्यार्थ्यांची निवासाची सोय होणे आवश्यक असते. परंतु आदिवासींना त्यांचीच घरे अपुरी पडत असल्यामुळे ते आश्रमशाळांना विद्यार्थ्यांच्या निवासाकरिता जागा अथवा इमारत उपलब्ध करून देऊ शकत नाहीत व त्यामुळे विद्यार्थ्यांची निवासाची फारच गैरसोय होते. त्याकरिता शासनाने आदिवासी मुला/मुलींची निवासाची गैरसोय होऊ नये म्हणून आश्रमशाळा सुरू करताच आळमशाळा इमारतीचे बांधकाम हाती घेऊन ते पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

शासकीय आश्रमशाळेतील कर्मचारीवृंद

आश्रमशाळा सुरू झाल्यानंतर पहिल्या वर्षी बालवाडी व १ ली इयत्ता चालू करण्यात येते व त्याकरिता पहिल्या वर्षी २ शिक्षक व एक बालवाडी शिक्षिका त्या शाळेवर नेमले जातात. त्यानंतर दरवर्षी एक-एक वर्गाची वाढ इयत्ता ७ वी पर्यंत होत असते. वर्ग ७ पर्यंत आश्रमशाळेत एक गृह्याध्यापक, एक अधीक्षक, बालवाडी शिक्षिका व ७ शिक्षक याप्रमाणे शिक्षकवर्ग असतो. तसेच ५० विद्यार्थ्यांभागे एक कामाठी व एक स्वयंपाकी याप्रमाणे चतुर्थश्रेणी कर्मचारी, तसेच एक

चौकीदार व एक बालवाडी दाई प्रत्येक शाळेत असते.

धान्य पुरवठा

शासन निर्णयानुसार आश्रमशाळांना आवश्यक असलेले धान्य, किराणा, भुसार, जळण, राईकेल इत्यादींचा पुरवठा आदिवासी विकास महामंडळाद्वारे आदिवासी विकास अधिकारी यांचे मागणीनुसार केला जातो. अत्यंत निकडीच्या वेळी शाळांना अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांनी ठरवून दिलेल्या समितीच्या सहाय्याने केला जातो.

शासकीय आश्रमशाळांत सर्वसाधारणपणे आढळून येणाऱ्या उणिवा

(१) शासकीय आश्रमशाळांना बऱ्याच ठिकाणी इमारती नाहीत, त्यामुळे विद्यार्थ्यांची निवासाची कुचंबणा होते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतंत्रपणे प्रयोगशाळा, वाचनालय इत्यादीची सोय होऊ शकत नाही.

(२) शासकीय आश्रमशाळा ह्या अति डोंगराळ भागांत असल्यामुळे तेथे आरोग्याच्या, तसेच दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे प्रशिक्षित, गुणवत्ताधारक शिक्षक आश्रमशाळेच्या ठिकाणी राहण्यास तयार होत नाहीत व त्यांना इतरत्र चांगल्या ठिकाणी नोकरी मिळाल्यानंतर ते या विभागातील नोकरी सोडून निघून जातात, त्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होते हे नाकारत येत नाही.

(३) आश्रमशाळेच्या परिसरांत दवाखाने उपलब्ध नसल्यामुळे बऱ्याच वेळा अचानकपणे मुलगा/मुलगी आजारी झाल्यास अथवा सर्पदंश झाल्यास उपचार करणे कठीण जाते.

(४) आश्रमशाळेतील मुलांना शाळेवर भरपूर पाण्याची सोय उपलब्ध नसल्यामुळे १ ते २ किलोमीटर अंतर चालत जावे लागते त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे जीवितस धोका होण्याचा संभव असतो.

(५) आश्रमशाळेत मुलीसुद्धा राहात असल्याने वर्ग ७ ते १० वी पर्यंतच्या मुलींसाठी स्वतंत्र स्नानगृहे/स्वच्छतागृहे नसल्यामुळे बरीच मोठी अडचण होते व मुलींची कुचंबणा होते.

(६) लहान मुला/मुलींची देखभाल करणेसाठी स्त्रीकर्मचारी नसल्याने त्यांना बराच त्रास सहन करावा लागतो.

(७) आश्रमशाळेत प्रशिक्षित शारीरिक शिक्षक नेमले नसल्याने व क्रीडांगणे नसल्याने मुलांच्या खेळांचा विकास होऊ शकला नाही.

TRJ. REA. BULE.
माल ८१
मो(१२)

(८) आश्रमशाळांतील मुलींसोबत रात्रीचे वेळी राहण्यासाठी पूर्णवेळ महिला कर्मचारी नाहीत.

(९) शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी इयत्ता १० वी चे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यास केवळ पुस्तकी ज्ञानाचा व्यवहारात काहीच उपयोग होत नाही व त्याकरिता व्यावसायिक शिक्षणाची व्यवस्था नाही.

(१०) शिक्षण खात्याकडून आश्रमशाळांना शिक्षणविषयक मार्गदर्शन नियमित केले जात नाही.

शासकीय आश्रमशाळांच्या सर्वांगीण सुधारणासाठी काही शिफारशी

(१) आश्रमशाळांतील शैक्षणिक दर्जा सुधारणेसाठी प्रशिक्षित गुणवत्ताधारक शिक्षकांची गरज असल्याने शिक्षक कर्मचाऱ्यांना विशेष प्रक संहाय्य देणे आवश्यक वाटते. जेणेकरून शिक्षकवर्ग या विभागातील नोकरी सोडून इतरत्र जाणार नाही. त्यामुळे आश्रमशाळांतील शैक्षणिक दर्जा सुधारेल व शाळांची निकालाची टक्केवारी चांगली राहील.

(२) नवीन शाळांना मंजूरी दिल्यानंतर शाळा इमारतीचे बांधकाम त्वरित हाती घेऊन इयत्ता ७ वीपर्यंत वर्गवाढ होईपर्यंत नवीन इमारतीचे बांधकाम पूर्ण होणे आवश्यक आहे, जेणेकरून आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची गैरसोयी होणार नाही. नंदर इमारतीत पुढील पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेचा विचार करून अद्ययावत मांडार, कोठीगृह, प्रयोगशाळा, स्वयंपाकगृह, वाचनालय या सुविधांचा विचार करून बांधकाम होणे आवश्यक आहे.

(३) शासकीय आश्रमशाळा ह्या अतिदुर्गम भागांत असल्यामुळे आश्रमशाळेपर्यंत वारमाही रस्त्यांची सोय होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे दळगवळगावी सोय होऊन जाण्यायोग्याची कोणतीही अडचण राहणार नाही.

(४) आश्रमशाळेच्या गावी शाळेतील कर्मचाऱ्यांना राहण्यासाठी घरे मिळत नाही. याकरिता सर्व कर्मचाऱ्यांचे निवासचे दृष्टीने

त्यांना निवासस्थाने बांधून देण्याची नितांत गरज आहे.

(५) आश्रमशाळेवर पाण्याची सोय अपुरी असल्यामुळे मुलांना आंबोळीसाठी पाणी मिळत नाही व ते आंबोळावर किंवा तळ्यावर जाऊन आंबोळ करतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे जीविताभघोकाही उद्भवतो व संसर्गजन्य रोगांची विद्यार्थ्यांमध्ये वाढ होते. त्याकरिता आश्रमशाळेवर पाण्याची कायमस्वरूपी व्यवस्था होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

(६) इयत्ता ७ वी ते १० वी च्या मुलींचे सर्वसाधारण वय लक्षात घेता त्यांचेकरिता वसतिगृहात स्वतंत्र स्नानगृहे व स्वच्छतागृहे बांधणे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणेकरून विद्यार्थिनींची कुचंबणा होणार नाही. तेथे आश्रमशाळेस इमारत नसेल अथवा जागा अपुरी असली तरी तात्पुरती व्यवस्था तरी होणे निकडीचे आहे.

(७) लहान मुला/मुलींची देखभाल करणेसाठी पूर्णवेळ दाई स्त्री कर्मचारी असणे आवश्यक आहे. जेणेकरून लहान मुला/मुलींची स्वच्छता, नीटनेटकेपणा, कपडे स्वच्छ ठेवणे, केस विचरणे इत्यादी कामे ह्या स्त्रीकर्मचाऱ्यांकडून करवून घेता येतील.

(८) आश्रमशाळांना क्रीडांगणे व शारीरिक शिक्षक नसल्यामुळे क्रीडावृत्तीचा विकास होऊ शकत नाही. त्याकरिता प्रत्येक शाळेवर एक शारीरिक शिक्षक व क्रीडांगण असणे आवश्यक आहे व याकरिता शाळांना वेळेचे आत क्रीडासाहित्य पुरवठा करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांची क्रीडावृत्ती वाढीस लागेल.

(९) आश्रमशाळेत ज्या मुली राहतात त्यांचे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने रात्रीचेवेळी त्यांची देखभाल करण्याकरिता व सुरक्षितता राखणेसाठी स्त्री पहारेकरी असण्याची गरज आहे.

(१०) विद्यार्थ्यांना शाळा व वसतिगृह हे दोन स्वतंत्र विभाग आहेत व त्यांनाही मुक्तपणे वसतिगृह म्हणजे घरासारखे

निवासस्थान व शाळा ही शिक्षणासाठी याची जाणीव होण्यासाठी वसतिगृह व शाळा हे स्वतंत्र विभाग ठेवणे आवश्यक आहे.

(११) आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक दर्जा सुधारणेचे दृष्टीने प्रशिक्षित शिक्षक कर्मचारी नसल्याने शैक्षणिक क्षेत्रात वेळोवेळी होणाऱ्या सुधारणांचा फायदा विद्यार्थ्यांना होत नाही, म्हणून खात्यामार्फतच प्रशिक्षित कर्मचारी (शिक्षण विस्तार अधिकारी) नेमणे आवश्यक आहे.

(१२) आश्रमशाळांचे बांधकाम हे सध्या सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत केले जाते. परंतु बऱ्याच वेळा प्रत्यक्षात पुरेसा निधी उपलब्ध करून दिला असतानाही वेळेवर व काळजीपूर्वक बांधकाम केले जात नाही. कालापव्ययामुळे बांधकाम साहित्याच्या किमती वाढतात व अंदाजपत्रकापेक्षा जास्त रक्कम खर्च करण्याची गरज पडते. म्हणून खात्यामार्फतच प्रत्येक विभागासाठी एक उप अभियंत्याचे पद निर्माण करणे आवश्यक आहे.

समारोप

निरक्षर आदिवासी समाजात काम करताना प्रारंभीच्या काळात अनेक स्वरूपाच्या अडचणी व गैरसोयी असूनही आश्रमशाळा समूहाची ही योजना अधिकाधिक लोकाभिमुख होत असून ती प्रगतिपथावर आहे हे निःसंशय मान्य करावे लागेल. परिणामतः अज्ञान, पारंपारिक रुढी, दारिद्र्य व आर्थिक शोषणाने गांजलेला आदिवासी समाज व इतर पुढारलेला समाज यातील अंतर हळूहळू पण निश्चितपणे कमी होत असल्याचे आपणास दिसून येते. आश्रमशाळांमधील वर निर्दर्शनास आणलेल्या उणिवा व त्या दूर करण्यासाठी भुचविलेल्या शिफारशीचा योग्य विचार करून त्या मूर्त स्वरूपात आणल्यास आदिवासी समाजाची सर्वांगीण उन्नती साधण्यात आश्रमशाळा समूह योजना वरदानच ठरेल यात शंका नाही.

[आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात काम करणाऱ्या वर्ग-२ अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षण वर्गातील, श्री. मोकाशे यांच्या नेतृत्वाखालील गट क्रमांक १ च्या अहवालाआधारे].

□ □

आदिवासींच्या आरोग्यविषयक समस्या व त्यावरील उपाययोजना

श्री. द. भ. खनके

आदिवासी विकास अधिकारी
चंद्रपुर

प्रास्ताविक

मानवी जीवनात अन्न, वस्त्र, निवारा या बाबींना मूलमूत स्थान आहे. आदिवासींच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा इतक्या तीव्रतेच्या आहेत की, त्यातूनच शिक्षण व सामाजिक बदलाच्या गरजेवर अन्न त्यांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. या आदिवासीला पोटभर अन्न नाही, जे काही अल्प मिळते तेही निकुण्ट दर्जाचे असते. वस्त्र तर अंगावर अपुरे आणि निवारा म्हणजे चंद्रमौळी झोपडी व संतत ऊन, पाऊस, वारा यांसह निवाराच्या लहरींना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे त्यांचे जीवनात असुरक्षितता निर्माण झालेली आहे. आणि त्यामुळे त्यातून आदिवासींना भेडसावणारे आरोग्याचे प्रश्न निर्माण झाल्याने आरोग्यास महत्त्व देणे जरूर आहे. आदिवासी समाज इतर प्रगत समाजापासून अति दूर, दुर्गम व डोंगराळ जंगलमय भागात राहत असल्यामुळे देशातील आधुनिक विज्ञान व विकासाच्या फायद्यापासून वंचित झालेला आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजाच्या आरोग्य समस्या इतर समाजापेक्षा वेगळ्या वा गुंतागुंतीच्या आहेत आणि त्या प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे आहेत :-

- (१) सकस आहाराचा अभाव.
- (२) संसर्गजन्य रोगांचे प्राबल्य.
- (३) जन्म-मृत्यूचे अधिक प्रमाण.
- (४) आनुवंशिक आजार.

वरील समस्यांची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत :-

(१) **अज्ञान, अंधश्रद्धा, धर्मभोळाचा कल्पना.**—आदिवासी समाज अज्ञान, अंधश्रद्धा, धर्मभोळाचा भ्रामक संभ्रजुतींनी ग्रसलेला आहे. या समाजात निरक्षरतेचे प्रमाणही फार मोठे आहे. सन १९८१ चे जनगणनेनुसार साक्षरतेच्या आकडेवारीकडे पाहिले असता जवळजवळ ८० टक्के आदिवासी समाज निरक्षर असल्याचे दिसून येते. राज्याची एकूण साक्षरतेची टक्केवारी ४७.१८ टक्के आहे. तर

आदिवासी जमातीबाबत ती फक्त २२.२९ टक्के एवढीच आहे. म्हणजे ती राज्याच्या एकूण साक्षरतेच्या प्रमाणाच्या निम्म्याहून कमी आहे. स्त्रियांच्या साक्षरतेबाबत तर फारच शोचनीय स्थिती आहे. राज्यातील स्त्रियांच्या साक्षरतेची टक्केवारी ३४.७९ टक्के (३५ टक्के) आहे तर आदिवासी स्त्रियांबाबत ती फक्त ११.९४ (१२ टक्के) एवढी आहे. या शैक्षणिक मागासलेपणामुळेच आदिवासींवर अंधश्रद्धा, धर्मभोळाचा संभ्रजुती/रुढी व परंपरा यांचा पगडा बसलेला आहे.

अंधश्रद्धा व धर्मभोळाचा कल्पनांच्या पगड्यामुळे आजही त्यांचा विश्वास भगत, जादूटोणा, दौरा, तंत्र, मंत्र, रानटी उपाय इत्यादि सामाजिक परंपरा व रुढीने चालत आलेल्या उपायांवर जास्त आहे. त्यामुळे आधुनिक पद्धतीच्या औषधोपचारांचा अवलंब करून रोग बरा करण्याबाबत ते उदासीन दिसतात. कोणताही रोग देवाच्या कोपामुळे किंवा जादूटोण्यामुळे झाला असा त्यांचा पक्का समज असतो. व तो वैद्यकीय इलाज घेण्यास धजावत नाही व त्यापासून प्रयत्न करूनही त्यावर विश्वास बसत नाही व दूर पळू पाहतात.

(२) **अतिदारिद्र्य, अपौष्टिक व अपुरा आहार.**—शारीरिक कष्टांचे काम करावयाचे म्हटले म्हणजे त्यास पूर्ण व सकस आहाराची नितांत आवश्यकता आहे. परंतु आदिवासी जमातीमध्ये याचा अत्यंत अभाव आहे. जवळजवळ ९० टक्के आदिवासी अल्प भूधारक/अत्यल्प भूधारक आहेत. जमिनी डोंगरमय भागात असल्याने अधिक अंगमेहनत करूनही वर्षाला पुरेल एवढे अन्न पिकवू शकत नाहीत. नापिक व कमी कस अशा प्रकारच्या जमिनीमुळे नागली, कुठोथ, वरी यांसारखी निकुण्ट दर्जाची धान्ये पिकवावी लागतात. त्यांच्या जमिनी डोंगराळ भागात उतरणीवर असल्यामुळे पावसामुळे जमिनीतील माती पाण्यासोबत वाहून जाते व पर्यायाने निकुण्ट

व अल्प उत्पन्न शेतीपासून मिळते.

सकस अन्न, शेतीपासून न मिळाल्यामुळे आयोजित पुरेशा प्रमाणात अन्नातून त्यांना मिळू शकत नाही व त्यामुळे निरनिराळे रोग उत्पन्न होण्यास कारणीभूत होते. त्यांचे जनावरांनादेखील बरील कारणांमुळे सकस आहार मिळत नाही व पर्यायाने पौष्टिक चान्यांचे अभावी दुर्बलपणा निर्माण होऊन जनावरे शेतीचे कार्य करण्यात विशेष उपयोगी पडत नाहीत. दुधाचा पुरवठा जवळजवळ नाहीच. तसेच आदिवासींना वर्षातील काही महिने जंगलातील कंदमुळे खाऊन, अर्धपोटी राहून दिवस काढावे लागतात. त्यामुळे मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य बिघडते. परिणामतः त्यांना वर्षभर पोटभर लागणारे अन्न कसे निर्माण करता येईल हीच त्यांची आजची मोठी समस्या आहे.

बरेचसे आदिवासी शेतमजूर, वनमजूर, आहेत. त्यांनाही पुरेसे काम मिळत नसल्यामुळे उपजीविका करण्याएवढे उत्पन्न मिळणे कठीण जाते. निकुण्ट दर्जाच्या अन्नामुळे त्यांच्या आहारात प्रथिने, जीवनसत्त्वे, लोह इत्यादी अन्नातील घटकांची कमतरता असते. शारीरिक काम करण्यासाठी आवश्यक असणारी २,००० ते २,५०० कॅलरीजची गरज ते भागवू शकत नाहीत. त्यांच्या निकुण्ट व अपुऱ्या आहारामुळे फक्त १,२०० ते १,५०० कॅलरीजच त्यांना मिळू शकतात. अपौष्टिक आहारामुळे सतत दीर्घकाळ त्याला कष्टही पेलवत नाहीत.

अल्प व अपौष्टिक आहारामुळे आदिवासी जमातीतील रक्तातील हिमोग्लोबीनचे प्रमाण व इतर लोकांतील हिमोग्लोबीनचे प्रमाण यात फारच तफावत दिसून येते. निरोगी माणसामध्ये हिमोग्लोबीनचे प्रमाण १२ ते १४ ग्रॅम असावे असे वैद्यकशास्त्रज्ञांचे मत आहे, परंतु आदिवासींमध्ये ते अल्प असते. २० टक्के आदिवासींमध्ये तर हे प्रमाण २ ग्रॅम ते ७ ग्रॅमच्या दरम्यान असल्याचे आढळून आले आहे. त्यातही स्त्रिया व मुलांचेबाबत हे प्रमाण

अगदी कमी असल्याने आरोग्य व आयुर्मान ह्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. बाल मृत्यू व बाळंतपणात मृत्यूचे प्रमाण फारच जास्त आहे.

(३) व्यसनाधीनता.—दारू आणि आदिवासी यांचे अतूट नाते आहे. अंधश्रद्धा, परंपरा, हद्दी यांना अनुसरून जन्म, मृत्यू विवाह व इतर सण व मनोरंजन इत्यादी प्रसंगाचे वेळी त्यांना प्रथमतः विधी म्हणून दारू आवश्यक असते. एवढेच नव्हे तर दैनंदिन जीवनातही दारूस महत्त्व दिले जाते. थोडक्यात आदिवासींमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण जास्त आहे. जन्मल्यापासून ते मृत्यूपावेतो दारूशिवाय कोणतेच कार्यक्रम होत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये मानसिक व शारीरिक दुर्बलत्व आढळते. दारूशिवाय धूम्रपान व तंबाखू यांच्या सेवनामुळेही त्यांचे आरोग्य बिघडते. व पर्यायाने दुर्बलता व अपंगत्वास तोंड द्यावे लागते.

(४) पिण्याचे दूषित पाणी.—पाणी हे माणसाचे जीवन आहे असे असूनही आदिवासी क्षेत्रांत निर्जंतुक व आरोग्यवर्धक पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा फारशा उपलब्ध नाहीत. आदिवासी भागातील लोक पिण्याच्या पाण्याची गरज ओढे, नाले, तलाव, डबकी इत्यादिद्वारा भागवतात. हे पाणी दूषित असल्याने आरोग्यास अपायकारक असते. या दूषित पाण्यामुळे हंगवण, कावीळ, पोटदुखी, मलेरिया इत्यादीसारखे आजार निर्माण होतात. हे पाणी स्नानास वापरल्यास त्यापासून खरुज, नायटा इत्यादीसारखे त्वचारोगही फैलावतात. तसेच जंगलातून वहाणाऱ्या ओढ्या नाल्यातून पाण्यामध्ये विषारी वनस्पतींच्या मुळातील आरोग्यास विधातक द्रव्ये मिसळून हत्तीरोगासारखे रोगही होण्याची शक्यता असते.

(५) आरोग्यविषयक चांगल्या सवयींचा अभाव.—उत्तम आरोग्यासाठी शारीरिक स्वच्छतेचे महत्त्व आहे. परंतु आदिवासी जनतेत या गोष्टींचा अभाव दिसून येतो. शारीरिक कष्टाच्या कामास दररोज आंधोळीची आवश्यकता आहे. परंतु नियमित स्नान न झाल्याने तसेच साबणासारखी वस्तू न वापरल्याने खरुज, नायटा इत्यादीसारखे त्वचारोग होतात. स्नानास वापरण्यात येणारे पाणीही अशुद्ध असते. त्यामुळेही त्वचारोगांच्या प्रादुर्भावस मदत होते.

(६) वैद्यकीय सेवांतील उणिवा.—प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू करण्याचा लोकसंख्येच्या मानकांत जरी शिथिल केला असला तरी भौगोलिक दुर्गमता, वाहतुकीची अडचण यामुळे नियोजित लक्ष्य असलेली

बरीचशी लोकसंख्या या सेवांपासून वंचित आहे. उदा. बालसंगोपन कार्यक्रमांतर्गत बालकांना योग्य वयांत विविध प्रकारच्या रोगप्रतिबंधक लसी टोचण्याच्या कार्यक्रमाच्या संदर्भात विचार करता नियोजित उद्दिष्ट व प्रयत्न, साध्य यात दखल घेण्याइतपत तकावत दिसून येते. तसेच स्त्रियांचे संदर्भात प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरच्या आरोग्यसेवा वेळेवर उपलब्ध होत नाहीत.

उपाययोजना

आदिवासी जमातीच्या आरोग्यसमस्या व त्यांची कारणमीमांसा लक्षांत घेता खालील उपाययोजना करणे जहरीचे आहे:—

(१) शिक्षण.—आदिवासी समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा दूर करावयाच्या असल्यास प्रथमतः या समाजात शिक्षणाची आवड निर्माण करण्याची नितांत गरज आहे. बऱ्या-वाईटाची जाणीव निर्माण होणे जहरीचे आहे. यात प्राथमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, आरोग्य शिक्षण या शिक्षणाचा अंतर्भाव असावा. विशेषतः स्त्री शिक्षणास महत्त्व देण्यात यावे. त्यामुळे ती मुलांच्या आरोग्याची व शिक्षणाची काळजी घेऊ शकेल व त्यामुळे पुढे होणारी पिढी शिक्षित होण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकेल. पर्यायाने घराच्या आरोग्याकडे देखील शिक्षणामुळे लक्ष दिले जाईल.

(२) आर्थिक उन्नती.—आर्थिक परिस्थिती व आरोग्य यांचे परस्पर जवळचे नाते आहे. आजची हलाखीची आर्थिक परिस्थिती हीच बरेचसे आरोग्यविषयक प्रश्न निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरली आहे. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे क्रमप्राप्त आहे. त्यासाठी शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजनांची माहिती देऊन उत्पन्नात वाढ करणाऱ्या व वैयक्तिक लामाच्या योजना जास्तीत जास्त प्रमाणात राबविण्यात याव्यात. त्यामुळे त्यांचे राहणीमान सुधारेल, मानसिक व शारीरिक ताण कमी होईल व आरोग्याचे प्रश्न सुटण्यास मदत होईल.

(३) आरोग्य सुविधांचा प्रचार.—शासनामार्फत ज्या आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत त्यांचा प्रचार मोठ्या प्रमाणात होणे अत्यावश्यक आहे. यासाठी शिबिरे, पोस्टर्स, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी साधनांचा उपयोग करून स्थानिक बोली-भाषेत प्रचार करण्यात यावा. यात स्थानिक कार्यकर्ते, समाजसेवक, विविध विभागातील शासकीय कर्मचारी उदा. ग्रामसेवक, शिक्षक, पटवारी यांचा सहभाग असावा.

(४) आरोग्य सुविधांचे जाळे वाढविणे.—या भागांत आरोग्याच्या सुविधा जास्तीत जास्त उपलब्ध करून देऊन आदिवासींच्या जास्तीत जास्त जवळ जाण्याचा यत्न करण्यात यावा. आरोग्य सुविधांची उदा. प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांची स्थळे निश्चित करताना आसपासच्या भागातील आदिवासींना संपर्क साधण्याच्या दृष्टीने सोपे जाईल अशीच स्थळे निवडण्यात यावीत. तसेच फिरती आरोग्यपथके निर्माण करण्यात यावीत. स्थानिक शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तीला आरोग्यविषयक प्रशिक्षण देऊन त्याला माफक भत्त्यावर आवश्यक औषधांचा पुरवठा करण्यात यावा. जेणेकरून त्यांचे स्थानिक भाषेत आदिवासींशी संपर्क साधून प्राथमिक औषधोपचार गावांतच होऊ शकेल व पर्यायाने त्यांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल.

(५) एकात्मिक बालविकास कार्यक्रमा-खाली भाता बालसंगोपन केंद्रे मोठ्या प्रमाणात सुरू करावीत.

(६) सकल आहार कार्यक्रम अधिक वेगाने राबविण्याची आवश्यकता आहे.

(७) बी.सी.जी. पोलिओ, ट्रीपल इत्यादी रोगप्रतिबंधक लसी देण्यासाठी कार्यक्रम घेणे.

(८) डोळे, कान, नाक, घसा, त्वचा इत्यादींच्या आजारासाठी रोगनिदान शिबिरांचे आयोजन करण्यात यावे.

(९) पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी पक्क्या विहिरी बांधण्यात येऊन निर्जंतुक औषधांचा, क्लिचिंग पावडर, पोटॅशियम परमॅंगेट इत्यादींचा पुरवठा करण्यात यावा. तसेच कूपनलिकांचा धडक कार्यक्रम हाती घेण्यात यावा.

(१०) निर्माण करण्यात आलेल्या आरोग्यसुविधांशी संपर्क साधण्याच्या दृष्टीने गावे व पाडे यांना जोडणारे बारमाही रस्त्यांचे जाळे निर्माण करण्यात यावे.

(११) कुटुंब नियोजन हा राष्ट्रीय कार्यक्रम असल्याने त्याचे महत्त्व पटवून देणे जहरीचे आहे.

(१२) स्थानिक लोकांतून आरोग्य संघटक नेमण्यात यावेत व त्यांना नवीन नवीन औषधोपचार पद्धतीचे प्रशिक्षण देण्यात यावे.

(१३) ग्रामसंचायत कार्यालय अथवा गावातील प्रमुखाकडे प्रथमोपचार पेटी ठेवण्यात यावी.

(१४) आदिवासी क्षेत्रात बऱ्याच गुणकारी औषधी वनस्पती उपलब्ध आहेत. त्यांच्या उपयुक्ततेबाबतची माहिती संकलित करून त्यांचा उपयोग करण्यात यावा.

(१५) अंगणवाड्या व बालवाड्या मोठ्या प्रमाणात सुरू करून त्या माध्यमातून मुलांना लहानपणापासूनच आरोग्याचे धडे देण्यात यावेत.

(१६) दुर्गम, डोंगराळ भागात जाऊन काम करण्यास प्रवृत्त करण्याच्या दृष्टीने कर्मचाऱ्यांना विशेष भत्ता शासनाने द्यावा. जेणेकरून या भागात काम करण्याची उदासीनता कमी होऊन कर्मचारी काम करण्यास प्रवृत्त होतील.

शासनामार्फत आज शिक्षण, आर्थिक उन्नती, तसेच आरोग्यसंवर्धनासाठी अनेक सुविधा उपलब्ध केल्या जात आहेत. यामुळे आदिवासींच्या आरोग्याचे प्रश्न सुटले असे म्हणता येणार नाही. तर यासाठी दुर्गम आदिवासी विभागांत जाऊन मानवतेच्या दृष्टिकोनातून तळमळीने व सेवाभावी वृत्तीने काम करणाऱ्या सेवकांची फार मोठी आवश्यकता आहे. तसेच या कामात

शासकीय कर्मचाऱ्यांना समाजसेवकांचा व त्या भागातील लोकांचा स्वयंस्फूर्त सहभाग याचीही नितांत गरज आहे. यासाठी या लोकांमध्ये सहकार्य व परस्परांवरील विश्वासाची आवश्यकता आहे.

(आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात काम करणाऱ्या वर्ग-२ अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षण वर्गातील, श्री. खनके यांच्या नेतृत्वाखालील गट क्रमांक ४ च्या अहवालाआधारे).

आदिवासी भागातील शेती व पशुसंवर्धनाचे महत्त्व

डॉ. पी. एल्. कुंटावार

पशुधन विकास अधिकारी
चिमूर, जिल्हा चंद्रपूर

प्रास्ताविक

भारत हा खंडप्राय देश असून शेतीप्रधान आहे. त्यात प्रामुख्याने शेती, वेगवेगळ्या विभागांत वेगवेगळ्या प्रतीची पहावयास मिळते. काळी कसदार जमीन ही सगळींच्या भागात पहावयास मिळते. मध्यम प्रकारची जमीन ही काही क्षेत्रात आढळते व डोंगराळ विभागातील जमीन साधारण प्रतीची असते. शेती व्यवसाय हा संपूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असतो आणि डोंगराळ भागातच, सात-पुढ्याच्या पायथ्याशी अथवा सह्याद्री पर्वताच्या दऱ्यालोऱ्याच्या भागातच आदिवासी बांधवांची वस्ती असते व त्यांची शेती डोंगराळ भागात असल्यामुळे शेतीपासून हवे त्या प्रमाणात उत्पन्न मिळत नाही किंवा त्या शेतीस कालव्याच्या पाण्याचा उपयोग करता येत नाही. तसेच विजेचा वापरसुद्धा करता येत नाही. म्हणून आदिवासी बांधवांना गौण उत्पादना-शिवाय इतर नगद पिके घेता येत नाहीत आणि याच गौण उत्पादनावर ते आपला जीवन चरितार्थ चालवितात. मग त्यासाठी कितीही कष्ट करावयाची वेळ आली तरीही ते करित असतात. जंगलात असलेल्या झाडांपासूनसुद्धा उत्पादने मिळतात. उदा. डिक, चारोळी, आंबा, फणस, रबर, मध, नारळ, इमारती लाकूड, इंधनासाठी लाकूड इ. बाबी अधिक उत्पादनाचे दृष्टीने महत्त्वाच्या असल्यामुळे मानवी जीवनामध्ये त्यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

इ. स. पूर्वीची शेती लक्षात घेता निसर्गाची संपूर्ण साथ असल्यामुळे उत्पन्न अधिक मिळत होते. त्यावेळी शेतात विकसित तंत्र, सुधारित बियाणे खते, इ. चा वापर नव्हता तसेच लोकसंख्याही भर्यादित असल्यामुळे शेती व्यवसायास अती महत्त्व प्राप्त झाले होते. परंतु बदलत्या काळानुसार लोकसंख्येत झालेली वाढ हा शेती व्यवसायाला एक प्रकारचा अडथळा निर्माण होऊ लागला व शेतीपासून निवणारे उत्पन्न कमी पडू लागले. शेती ही एक समस्या होऊ नये म्हणून कालव्यांची वाढ झाली, सुधारित बियाण्यांचा व खतांचा वापर होऊ लागला

म्हणून शेती व्यवसाय हा महागडा होत चालला आहे. शेतीत तोटा होऊ लागला तर शेती करणे परवडणार नाही. याला अनेक कारणे आहेत. उदा. वारंवार पडणारे दुष्काळ, जंगले कमी होणे, निसर्गातील पाण्याची पातळी खाली जाणे अशी अनेक कारणे आहेत. पण याला सर्वस्वी जबाबदार हा माणूसच आहे. होणारे नुकसान लक्षात घेता याला निर्बंध घातले गेले तरच आपल्याला सध्यातील शेती चांगल्या प्रकारे करता येईल, नाहीतर हा एक मोठा यक्षप्रश्न निर्माण होणार आहे व तो सोडविणे कठीण होईल.

डोंगराळ भागात विखुरलेली शेती ही बहुतांशी आदिवासी बांधवांशी संबंधित आहे. त्यापासून मिळणारी गौण उत्पादने ही आपणास त्यांच्याशिवाय मिळू शकणार नाही. म्हणून गौण उत्पादने व आदिवासी बांधव यांचा जो ऋणानुबंध आहे तो अतिमहत्त्वाचा आहे.

शेती म्हटली की, तिच्याशी पशुसंवर्धनाचा प्रश्न निगडित आहे. पशूंचे संवर्धन शेती-शिवाय होऊ शकत नाही. पशूंना लागणारा चारा निरनिराळ्या शेती उत्पादनापासून मिळतो. याच निसर्गाच्या बळावर आपणास पशूंची जोपासना करणे शक्य होईल, अन्यथा नाही. जनावरे सुदृढ असतील तर त्यांचा वापर शेती व्यवसायाकरिता करता येईल व शेतीतील उत्पन्ने काढता येतील. सुधारित यंत्रसामग्री डोंगराळ भागात नेऊन तिचा वापर करून उत्पादने वाढविण्यास आपणास अजून बराच वेळ थांबावे लागणार आहे. " थांबला तो संपला " या उक्तीप्रमाणे आपणास उपयोग करून घ्यावा लागणार आहे म्हणून पशूंचे आरोग्य ही एक महत्त्वाची बाब आहे. त्यांना ऋतुनुसार होणारे आजार उपलब्ध औषधांचा वापर करून टाळता येतात पण जनावर सुदृढ ठेवणे ही एक फारच महत्त्वाची बाब आहे. शेती व पशुसंवर्धन एकाच नाण्याच्या व सारख्याच महत्त्वाच्या दोन बाजू आहेत. कोणतीही एक बाजू निकामी झाली म्हणजे आपले जीवनमान-सुद्धा संपुष्टात येऊ शकेल एवढा धोका निर्माण

होऊ शकतो म्हणून पशुसंवर्धनाचा प्रश्न अति महत्त्वाचा आहे याची दक्षता घ्यावयास हवी. आजची आपली शेती जनावरांवरच अवलंबून आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. जनावरे नसतील तर शेती करता येणार नाही, शेणखत मिळणार नाही. वाहतुकीद्वारे जंगलातील वस्तू बाजारात आणता येणार नाही. आज आपण काही ठिकाणी यंत्रसामग्रीचा वापर करतो पण सर्वसामान्य भाणसाचे जीवनात किंवा आदिवासींचे जीवनात याचे महत्त्व पशुसंवर्धनापेक्षा निश्चितच कमी आहे.

आदिवासी बांधवाकडील शेती ही अतिव्यथ अल्प असल्याने तसेच निसर्गाच्या अनियमित-पणामुळे त्याच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह मिळणाऱ्या शेती उत्पादनावर होऊ शकत नाही. त्यामुळे त्याला वर्षाकाठी ४-५ महिने अर्धपोटी राहण्याची पाळी येते. म्हणून त्याला उत्पन्न साधने वाढविण्यासाठी जोडघद्याची आवश्यकता आहे. शेतीला पूरक दुय्यम जोडघंदे म्हणजे दुभती जनावरे, शेळीपालन, कुक्कुटपालन या-सारख्या उत्पादक व्यवसायाची साथ असणे जरूरी आहे. कारण पशुधन हे आदिवासी लोकांना एक महत्त्वाचे उपजीविकेचे साधन आहे. आदिवासी विभागामध्ये दुग्धव्यवसाय तसेच अंडी उत्पादन वाढविण्यासाठी बराच वाव आहे. त्यामुळे पशुधनाची होणारी हानी कमी करून पशुसंवर्धन कार्यक्रम राबविणे अत्यंत जरूरी आहे. आदिवासींकडे असलेल्या उपलब्ध दुधाळ जनावरांची, शेळ्यांची व कोंबड्यांची शासनातर्फे चालविण्यात येणाऱ्या योजनां-मार्फत योग्य जोपासना करून व त्यामध्ये संकराद्वारे सुधारणा करून आदिवासींकरिता मुबलक प्रमाणात दुग्ध उत्पादन तसेच शेती-करिता उत्कृष्ट प्रतीचे बैल आणि मांस व अंडी यांचे उत्पन्नात वाढ करून आदिवासींना आर्थिक मदतीचा लाभ मिळेल. त्याच सोबत आदिवासींच्या कुटुंबाकरिता सकस आहार उपलब्ध होईल.

पशुसंवर्धनाच्या शासकीय योजना

(१) पशुधन विकास.— आदिवासींकडे असलेल्या गाई/म्हशी यांचेपासून दुधाचे उत्पादन हे नगण्य असते. कारण ती जनावरे निकृष्ट प्रतीची असतात त्याकरिता सुधारित जातीच्या वळूंद्वारे व कृत्रिम रेतनाद्वारे सुधारित जातीची संकरित जनावरे निर्माण करता येतील व त्यामुळे दुधाचे उत्पादनात बरीच वाढ होईल. याकरिता शासनामार्फत खालील योजना राबविण्यात येतात :—

(अ) शासकीय वळू योजना.— या योजने अंतर्गत आदिवासी लाभधारकाला ज्यांच्याकडे

३ ते ४ गाई आहेत त्याला सुधारित जातीचा वळू दिला जातो. त्या वळूपासून संबंधित क्षेत्रातील गायींपासून संकराद्वारे सुधारित जातीची संकरित जनावरे निर्माण होतात. त्या जनावरांपासून दूध उत्पादन वाढल्याचे दिसून येते तसेच शेतीसाठी कसदार बैलांची निपज होते. शासनातर्फे या योजनेला अधिक चालना मिळण्यास अनुदान देण्यात येते तसेच पैदा झालेल्या कालवडींना खाद्य अनुदान देण्यात येते.

(ब) दुधाळ जनावरांचे वाटप.—जि. ग्रा. वि. यं. व आदिवासी उपयोजना यांचे अंतर्गत आदिवासींना ५० टक्के अनुदानावर दुधाळ जनावरांचे वाटप करण्यात येते व त्यापासून मिळणाऱ्या दुग्धोत्पादनांमुळे आदिवासींची आर्थिक उन्नती होते. उत्पादित दुधाला स्थानिक बाजारपेठ उपलब्ध नसल्यामुळे सहकारी संस्था-मार्फत शासनाला दुधाचा पुरवठा करण्यात येतो व मिळणाऱ्या उत्पन्नातून काही प्रमाणात कर्ज परतफेड होते व जनावरांसाठी खाद्यसुद्धा उपलब्ध करता येते. तसेच आदिवासींची आर्थिक उन्नतीसुद्धा होते. काही प्रमाणात दुधाचा पुरवठा सकस आहार योजनेद्वारे आदिवासींच्या मुलांना करण्यात येतो. दुधाळ जनावरांची योग्यप्रकारे जोपासना करण्यासाठी आदिवासींना पशुसंवर्धनविषयक प्रशिक्षण देण्यात येते. जेणेकरून ते आपल्या जनावरांचे संगोपन व्यवस्थित करू शकतील.

(क) वैरण विकास योजना.—दूध उत्पादन वाढीचे उद्दिष्ट साध्य होण्याचे दृष्टीने दुधाळ जनावरांना खाद्य व वैरणीचा पुरेसा पुरवठा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. आदिवासी लोकांना वैरणीचे पिकांची योग्य माहिती नाही. म्हणून शासकीय योजनांद्वारे वैरणीच्या पिकांची बी-बियाणे व खते यांचा अनुदानावर पुरवठा करण्यात येतो याद्वारे आदिवासींकडे

मुबलक प्रमाणात सकस वैरण उपलब्ध होऊन त्यांचेकडे असलेल्या जनावरांचे संगोपन होण्यास मदत होते. पर्यायाने त्यांचा आर्थिक विकास होतो.

(ड) मेंढपालन.—जिल्हा ग्रामविकास पंचायत व आदिवासी उपयोजना अंतर्गत आदिवासी लाभधारकांना शेळ्या-मेंढ्यांचे गट अनुदानावर पुरविण्यात येतात. त्यापासून आदिवासींना दूध, मांस यांचे उत्पन्न मिळून आर्थिक उन्नती होते. मेंढपालनाकरिता चाऱ्याचा खर्च कमी प्रमाणात असल्याने उत्पन्न अधिक मिळते.

(इ) कुक्कुटपालन.—आ दि वा सी ना कुक्कुटपालन व्यवसाय हा पूरक धंदा म्हणून घेण्यास हरकत नाही. आदिवासींकडे असलेल्या देशी कोंबड्या ह्या कमी उत्पन्न देतात. वर्षा-काठी या कोंबड्यापासून फक्त ६० ते ८० अंडी मिळतात. परंतु विदेशी कोंबड्यांपासून वर्षा-काठी २५० ते ३०० अंडी मिळतात. त्यामुळे विदेशी कोंबड्यांचे शास्त्रोक्त पद्धतीने पालन केल्यास जास्तीत जास्त अंडी व मांस यांचे उत्पादन मिळते. तसेच देशी कोंबडीचे विदेशी नराशी संकर केल्याससुद्धा संकरित कोंबडी-पासून वर्षाकाठी १५० ते २०० अंडी व उत्तम प्रतीचे मांस उत्पादन होऊ शकते. त्यामुळे कुक्कुटपालन हा पूरकधंदा आदिवासींचे आर्थिक उत्पन्न वाढविण्यास सहाय्यभूत होतो. तसेच कोंबड्यांपासून मिळणारे खत उत्तम प्रतीचे असल्याने जमिनीची सुपीकता वाढविण्यास मदत होते.

शासनातर्फे आदिवासी उपयोजनेंतर्गत कुक्कुटपालनाकरिता खालील योजना राबविण्यात येतात:—

(१) एक दिवसाचे कुक्कुट पिल्ले वाटप व योजना.—या योजनेअंतर्गत आदिवासींना

प्रत्येकी ३० पिल्लांचे गट वाटप करण्यात येतात. तसेच त्यांना खाद्यसुद्धा पुरविण्यात येते. आदिवासी लाभार्थींनी ही योजना योग्य प्रकारे राबवून पिल्लांचे संगोपन करावयाचे असते. त्यामुळे वाढलेल्या पक्ष्यांपासून अंडी व मांस या उत्पादनात भर पडून आर्थिक लाभ होतो.

(२) नर कोंबडे वाटप योजना.—या योजनेअंतर्गत आदिवासी लाभार्थींना अनुदाना-वर नर पुरविण्यात येतात. याद्वारे आदिवासींकडे संकरीकरणापासून सुधारित जातीचे पक्षी निर्माण होऊन त्यांच्या अंडी व मांस उत्पादनात भर पडते.

(३) पशु आरोग्य.—आदिवासी क्षेत्रात पशुसंवर्धन खात्यामार्फत पशु आरोग्याकरिता पशु चिकित्सालये, पशु उपचार केंद्रे, फिरती पशुवैद्यकीय मदत केंद्रे कार्यान्वित करण्यात आलेली आहेत. या संस्थांद्वारे जनावरांना औषधोपचार, कृत्रिम रेतन व निरनिराळ्या रोगांचे प्रतिबंधक लसीकरण इत्यादी सेवा विनामूल्य दिल्या जातात.

वरीलप्रमाणे शेती, गौण उत्पादने, शेती पूरक पशुसंवर्धनविषयक योजना योग्यप्रकारे राबविल्यास आदिवासींचे उत्पन्न वाढवून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास निश्चितच मदत होते. त्यामुळे शेती व पशुसंवर्धन यांचे आदिवासींच्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

(आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात काम करणाऱ्या वर्ग दोन अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षण वर्गातील डॉ. कुंटावार यांच्या नेतृत्वाखालील गट क्रमांक ३ च्या अहवालाआधारे)

आदिवासींसाठी कुटीर व लघुउद्योगांची आवश्यकता

श्री. पी. ए. मोहिते

आदिवासी विकास अधिकारी

राजूर, जिल्हा अहमदनगर

प्रास्ताविक

आदिवासींचा सर्वांगीण विकास करताना पहिल्या पाच पंचवार्षिक योजनांत आदिवासींच्या सोयी-सुविधांना (इन्फ्रास्ट्रक्चर) महत्त्वाचे स्थान मिळाले. त्यामुळेच रस्ते, दवाखाने, पाणी वीज, शिक्षण, शेती इत्यादी सुविधा बऱ्याचशा प्रमाणात करण्यात आल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यात विशेष असा परिणाम झालेला दिसून येत नाही व आदिवासींचे राहणीमानामध्ये सुधारणा झाल्याचेही दिसून येत नाही. आदिवासी भागांत जे काही उद्योगधंदे सुरू झाले आहेत, तेथे तांत्रिक कौशल्य असणारे कर्मचारी लागत असल्यामुळे आदिवासींना नोकऱ्या उपलब्ध झालेल्या नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत फारसा बदल झालेला नाही. उलट त्या भागांत भांडवलदार जाऊन त्यांनी आदिवासींची पिछेहाट केली आहे, त्यांचे शोषण केले आहे.

आदिवासींचे उपजीविकेचे प्रमुख साधन शेती व मजुरी आहे. शेतीमध्ये त्यांना हंगामी काम मिळते तसेच जंगल कामगार म्हणून काम मिळते. परंतु अजूनही त्यांना वारमाही उद्योग मिळत नाही. शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यांच्या जमिनी डोंगरमाथ्यावर असल्यामुळे तिची सुपिकता कमी असून त्यात वरकस जमिनीचे प्रमाण जास्त आहे. भविष्यकाळातही सदर जमिनीत सुधारणा करून तिची उत्पादकता वाढविता येणार नाही.

भारतात आदिवासींची संख्या ५१०.६ लाख असून त्यापैकी महाराष्ट्रात ५७.७२ लाख आहे. त्यातील ५४ टक्के शेतीवर अवलंबून आहेत, ४६ टक्के मजुरीवर अवलंबून आहेत. एवढी कुटुंबे मजुरीवर निर्वाह करतात. आदिवासी भागात मजुरीही मिळत नाही त्यामुळे आदिवासींचे शहराकडे स्थलांतर होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. आज हा प्रश्न गंभीर वाटत नसला तरी गंभीर होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

कुटीर उद्योगाची आवश्यकता

सामान्यपणे कोणत्याही समाजाची सर्वांगीण उन्नती साधावयाची असेल तर शिक्षणाबरोबरच कुटीर उद्योगाची आवश्यकता आहे व जास्तीत जास्त आदिवासींना या उद्योगधंद्यात त्यांच्या स्थानिक ठिकाणी नैसर्गिकरीत्या उपलब्ध असलेल्या संपत्तीचा जास्तीत जास्त कसा उपयोग करून घेता येईल, तसेच स्थानिक परिस्थितीचा विचार करून त्या त्या भागात त्या त्या आदिवासी जमातीत वंश परंपरागत जे छोटे छोटे कुटीर उद्योगधंदे चालविले जात होते, त्यांना प्रोत्साहन देऊन त्यात कशी प्रगती करता येईल याकडे शासनाने जितके लक्ष द्यावे तितके दिलेले नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सर्वोदय विभागामार्फत आदिवासी भागामध्ये कुटीर उद्योगधंदे सुरू करण्याचा प्रयत्न झाला होता. परंतु त्यात नियोजनबद्ध असा प्रयत्न झाला नसल्यामुळे त्यात यश आले नाही. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सामाजिक व इतर कार्यकर्त्यांमार्फत करण्यात येत होती. त्यावर शासकीय नियंत्रण नव्हते. या सर्व बाबी विचारात घेता शासनाने आदिवासी विभागामध्ये त्या त्या आदिवासी जमातीमध्ये कुटीर उद्योग सुरू करून त्यांना कायमचा रोजगार मिळेल व त्यांची आर्थिक व सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावेल याकडे यापुढे लक्ष देणे ही काळाची गरज आहे.

कुटीर व लघुउद्योग योजना

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात १६ टक्के क्षेत्र आहे. त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर आधारित लघुउद्योग सुरू करता येतील, असा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर अद्याप झालेला नाही. आदिवासी भागात मिळणाऱ्या वन उत्पादनांचा उपयोग करून (कच्चा माल) खालीलप्रमाणे कुटीर उद्योग अथवा लघुउद्योग सुरू करता येतील.

वन उत्पादनांवर आधारित कुटीर उद्योग :

(१) विड्या वळणे.

- (२) पत्रावळी बनविणे.
- (३) मध गोळा करणे.
- (४) बांबूपासून वस्तू बनविणे.
- (५) आवळा सुपारी बनविणे.
- (६) दोरखंड बनविणे.
- (७) गोंद बनविणे.

लघुउद्योग :

- (१) सुतारकाम.
- (२) साबण बनविणे.
- (३) आंब्याचे लोणचे तयार करणे.
- (४) नागली, उडीद, पापड तयार करणे.
- (५) विटा, कौले तयार करणे.
- (६) कागद तयार करणे.

कुटीर उद्योगांमधून काढण्यात येणारे उत्पादन चांगल्या प्रतीचे स्वच्छ व निर्जंतुक होण्याचे दृष्टीने कुटीर उद्योगांमध्ये भाग घेणाऱ्या आदिवासींना त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी प्रात्यक्षिकांसह प्रशिक्षण दिले जाईल.

वन उत्पादने, शेती उत्पादने अथवा लघु-उद्योगांमार्फत तयार झालेला माल आदिवासी विकास महामंडळामार्फत सहकारी सोसायट्या, सहकारी भांडार अथवा व्यापारी यांचेमार्फत जाग्यावरच खरेदी करण्याची व्यवस्था करावी लागेल. उत्पादित मालाची प्रसिद्धी शासनाने ग्रामीण प्रचार योजनेमार्फत करावी लागेल. या सर्व प्रक्रियेमध्ये उत्पादित मालाला मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी दिल्यास मालाचा खप होण्याची शक्यता आहे. कारण वन उत्पादित माल, शेती उत्पादित माल हा आरोग्यदृष्ट्या अत्यंत आरोग्यवर्धक मानला जातो. उदाहरणार्थ नागलीचे पापड खाल्याने रक्तदाबाचा विकार असलेल्या व्यक्तीचा रक्तदाब कमी होतो. लोहक्षार मिळते, तसेच मध सेवनाने रक्तदाब कमी होऊन रक्त शुद्ध होते. आवळा सुपारी, मोरावळा पंचनास अत्यंत उपयुक्त, पोटाचे विकार वगैरेवर रामबाण उपाय आहे.

[पृष्ठ ३७ वर

निष्ठावान आदिवासी सेवक : जनार्दनमहाराज वळवी

धडगाव हे धुळे जिल्ह्यातील अक्राणीमहाल तालुक्याचे मुख्य ठाणे. पूर्वी या भागात "अक्का" नावाची राणी राज्य करीत होती. त्यामुळे या तालुक्याला 'अक्राणी महाल' असे नाव पडले असावे. हा तालुका धुळे जिल्ह्यातील अति मागासलेला भाग म्हणून ओळखला जाई. या भागास "धुळे जिल्ह्यातील अंदमान" असे संबोधले जाई. सरकारी नोकर वा अन्य कार्यकर्ते जास्त काळ या भागात राहाणे म्हणजे एक प्रकारची सजाच संभजत असत. अशा हा दुर्गम भाग आर्थिकदृष्ट्या, सामाजिकदृष्ट्या, राजकीयदृष्ट्या व मुख्यत्वेकरून शैक्षणिकदृष्ट्या फारच मागासलेला होता. अंगात क्षेप्रा, विजार घातलेली कोणी व्यक्ती गावात गेली तर तिला पाहून आदिवासी लोक लपत असत. ब्रिटीश अमदानीतील छळांमुळे या भागातील आदिवासी लोक हादरले होते. त्याकाळी आदिवासींना वेठबिगारी करावी लागत असे व काम कमी झाल्यास चाबकाने मारत. गोंरे सरकारी अधिकारी तसेच नोकरांना डोलीत बसवून धडगावपासून तळोद्यापर्यंत पोहोचवावे लागत असे. अशा प्रकारे आदिवासींना अतिशय अन्यायाने वागवण्यात येई.

स्वयंप्रेरणेने शिक्षण

धडगावपासून ९ कि. मी. वर मुंदलवड हे गाव आहे. गावात ख्रिश्चन वस्ती आहे. या गावात सर्वप्रथम मिशनर्यांनी शाळा व दवाखाना सुरू केला. याच गावात जनार्दन पोहण्या वळवी यांचा जन्म एका गरीब आदिवासी कुटुंबात १६ जानेवारी १९२४ रोजी झाला. दोन बहिणी व सात भावांपैकी ते सर्वात लहान. वडिलोपार्जित जमिनीची हिस्सेवाटणी करून थोरले भाऊ, वडील ह्यात असतानाच विभक्त झाले. त्यामुळे त्यांना आई-वडिलांबरोबर एका लहानशा घरात दिवस कंठावे लागले. गावातील शाळेत मुलांनी शिकावे याची जाणीव कोणालाच नसे. मात्र त्यांनी इतरांचा विरोध असताना स्वयंप्रेरणेने शिक्षणास सुरुवात केली. त्यांचे विद्यार्थी जीवन फारच हलाखीत गेले. घरात कोणाची मदत नाही, पुस्तके, पाटी घेण्यासही पैसे नसत. शाळेतील इतर मुलांची पुस्तके भागून त्यावर अभ्यास करून त्यांनी आपले शिक्षण सुरू ठेवले होते. परिस्थितीची झुंज देत स्वतःचे शिक्षण सुरू असताना सभो-

वतालच्या आदिवासी लोकांवर होणारा अन्याय व समाजात दिसणारे भेदाभेद याद्विरुद्ध त्यांचे मन पेटून उठले. हा अन्याय व भेदाभेद यांना कारणीभूत असणारे आदिवासी समाजातील अज्ञान व व्यसनाधीनता यांचे निर्मूलन करण्याचा निश्चय त्यांनी अगदी लहानपणापासूनच केला.

ख्रिस्ती लोक आदिवासींना वाटवून त्यांच्यात सामील करून घेतात. अशा वाटलेल्यांना आदिवासी समाजात परत सामील होता येणार नाही अशी भीती काही लोक दाखवीत. त्यामुळे त्यांनी शाळा सोडून दिली व घरीच काम करू लागले. एकदा वडिलांबरोबर शेतात काम करीत असताना एक माणूस धोड्यावरून आला व त्याने रस्ता विचारला. त्याच्याशी त्यांनी मराठीतून संभाषण केले. यावरून हा मुलगा शिकलेला असावा असे वाटून त्याची विचारपूस केली व पुन्हा शाळेत जाण्याचा सल्ला दिला व मदत करण्याचे आश्वासन दिले. यामुळे जनार्दन वळवी यांनी धडगाव येथे जाऊन पुन्हा शिक्षण सुरू केले. तेथे ४ थीपर्यंत शिकून तळोदे येथे पुढील शिक्षणास प्रारंभ केला. एका बोर्डिंगमध्ये प्रवेश मिळवला. पुस्तकांसाठी श्री. कापडिया यांनी मदत केली. तळोदा येथे जायचे म्हणजे ६५ कि. मी. अंतर पायी चालावे लागे. बाजारहाट करण्यास लोक तळोद्यास जात त्यांचेबरोबर ते तळोद्यात आले. सातवीत असताना इतर अनेक विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांनी १९४२ च्या आंदोलनात भाग घेतला. नापास झाल्यामुळे घरी आले. चार महिने एका शाळेत शिक्षक म्हणून काम केल्यानंतर पुन्हा बोर्डिंगमध्ये प्रवेश मिळविला व १९४३ साली पी. एस. सी. परीक्षा पास झाले. त्यानंतर कै. नरसी पाडवी यांच्या मदतीमुळे त्यांनी शेतकी शाळेतील शिक्षण पूर्ण केले. पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळाचे अध्यक्ष कै. शंकरराव तथा नानासाहेब ठकार यांनी वेळोवेळी सल्ला दिला तसेच आर्थिक मदतही केली.

कै. नानासाहेब ठकार यांच्या प्रेरणेने आदिवासींची सेवा

१९४५ साली सरकारी नोकरी मिळत असूनही ती त्यांनी स्वीकारली नाही. कै.

नानासाहेब ठकार या ज्येष्ठ समाजसेवकाच्या अधिपत्याखाली धडगाव येथे भरलेल्या सभेत सामाजिक कार्य करण्याचा संकल्प त्यांनी केला. व कामास सुरुवात केली. आदिवासी समाजात सामाजिक कार्य करावे अशी प्रेरणा त्यांना कै. नानासाहेब ठकार यांचेकडून मिळाली. शिक्षणाशिवाय आदिवासी सृज होणार नाही, माणूस म्हणून जगण्याची शक्ती त्यांच्यात येणार नाही याची त्यांना जाणीव झाली. सातपुड्याच्या दऱ्याखोऱ्यांत राहणारा, जंगलात राहणारा आदिवासी फारच अज्ञानी होता, मागासलेला होता. रानातील कंदमुळे, झाडपाला हेच त्यांचे अन्न होते. आजही बहुतेक आदिवासी झाडपाला, रानात मिळणारे कंद यावर गुजराण करतात. सरकारी अधिकारी, जंगल खात्याचे अधिकारी आदिवासींशी अतिशय अन्यायाने वागत. त्यांना सक्तीने वेठबिगारी करावयास लावत. याच्या विरोधात त्यांनी अनेक प्रयत्न केले. या भागात कोणतीच संघटना अगर राजकीय पक्षाचे अस्तित्व नव्हते. त्यांनी प्रथमच तरुणांची संघटना वांधली व ती काँग्रेस पक्षात समाविष्ट केली. या भागातून लोकल बोर्डाचे सभासद म्हणून त्यांची निवड झाली. या भागातील वास्तव परिस्थितीची जाणीव शासनाला करून देण्याचे दृष्टीने त्यांनी तत्कालीन मुख्य मंत्री वाळासाहेब खेर यांचे संसदीय सचिव (पाल-मॅटरी सेक्रेटरी) कै. डी. एन. वांद्रकर यांचा दौरा या भागात घडवून आणला. यामुळे या भागातील प्रश्नांकडे शासनाचे लक्ष वेधले गेले.

ब्रिटीश अमदानीत धडगावात दारूची डिस्टिलरी होती त्यासाठी (मूठची) झाडे तोडून आणणे, तयार झालेली दारू खड्यावर दुकांनात पोहोचविणे इत्यादी कामे आदिवासींकडून फुकटात करून घेतली जात. स्वातंत्र्यानंतरही आदिवासींवरील न्याय कमी झाला नव्हता. जंगल खात्याचे अधिकारी व त्यांच्या कुटुंबियांना डोलीत बसवून नेणे, तसेच रस्त्याची दुरुस्ती ही कामे आदिवासींकडून फुकटात करून घेतली जात. अधिकारी व व्यापारी चहाच्या कपावर अनेक कामे फुकटात करून घेत. या अन्याय पद्धतीला काही सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मदतीने जनार्दन वळवी यांनी पायबंद घातला.

अक्राणीत बागायत शेती कोणी करीत नसे. लोकांनी शेतीत सुधारणा करावी, चांगले उत्पन्न घ्यावे म्हणून त्यांनी विहीर खोदून त्यावर इंजिन बसवून ऊस, भाजीपाला, फळे इत्यादी पिके घेतली. चांगल्या शेतीचा आदर्श त्यांनी तालुक्यात दाखवून दिला. नदी, नाले अडवून, विहीर खोदून दुर्गम भागात मॉलगीपर्यंत लोकांनी या आदर्शाचे अनुकरण केले. एक प्रकारे उत्कर्षाचा मार्ग त्यांनी आदिवासी समाजाला दाखवला.

धान्य, उडीद, तूर, चारोळी इत्यादी माल आदिवासी डोंक्यावर व पाठीवर बांधून विक्रीसाठी नेत, व्यापारी लोक रस्त्यावर पथारी लावून बसत व डोंक्यावरील गासोडी हिंसकावून घेत व भावामध्ये आदिवासींची फसवणूक करीत. त्यावेळी त्यांनी जिल्हाधिकाऱ्यांचे या प्रकाराकडे लक्ष वेधून रस्त्यावर पथारी पसळून माल खरेदी करण्याची पद्धत बंद करण्याचा प्रयत्न केला व तो यशस्वी झाला.

कार्यक्षेत्र विस्तारले

आदिवासींच्या प्रश्नांसंबंधी शासकीय व अन्य पातळींवर होंगाऱ्या अनेक परिषदा व चर्चासत्रांमधून सहभागी होऊन त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे व आदिवासींच्या प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. आदिम जाती सेवक संघाच्या अधिवेशनामध्ये तसेच भिल्ल सेवा मंडळाच्या अधिवेशनामध्ये ते सहभागी झाले. दिल्ली येथील अखिल भारतीय आदिवासी परिषदेत भाजी पंतप्रधान कै. इंदिराजी गांधी यांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ त्यांना झाला.

पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळाच्या कार्यकारिणीचे ते सदस्य होते. १९४८ मध्ये ते लोकल बोर्डवर निवडून आले. त्यामुळे त्यांचे कार्यक्षेत्र आणखी व्यापक झाले. पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ "युगसंदेश" साप्ताहिक प्रसिद्ध करीत असे. या साप्ताहिकाचे वार्ताहर म्हणून ते काम करीत. या साप्ताहिकाचा आदिवासी जीवनावरील विशेषांक प्रसिद्ध करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. "युगसंदेश" साप्ताहिकाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या अनेक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. लोकल बोर्डचे सदस्य या नात्याने त्यांनी आसपासच्या भागात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या.

सन १९५२ मध्ये स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत ते या भागातून आमदार म्हणून निवडून आले. विशेष म्हणजे सर्व आमदारांत ते वयाने लहान होते. आदिवासी समाजाचे अनेक प्रश्न सोडविण्याचा त्यांनी

प्रयत्न केला. आदिवासींच्या जमिनीचा प्रश्न आदिवासी व ग्रामीण भागातील रस्तेविषयक समस्या सोडविण्याच्या दिशेने त्यांनी प्रयत्न केले. १९५२-५७ पर्यंत ते आमदार होते. आदिवासींने शिक्षण घेतल्याशिवाय त्यांची परिस्थिती सुधारणे शक्य नाही या निष्कर्षाप्रत ते आले. त्यामुळे सक्रिय राजकारणाचा त्याग करून शिक्षण क्षेत्रात कार्य करण्याचे त्यांनी ठरविले. त्यावेळी खासदार असलेले कै. जयंतराव नटावदकर हे पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळाचेही अध्यक्ष होते. जनार्दन-महाराज आमदार असताना त्या दोघांनी आश्रमशाळा, माध्यमिक विद्यालये, छात्रालये सुरू केली. धुळे जिल्ह्यात प्रत्येक तालुक्यात आश्रमशाळा सुरू केली. जंगलतोडीची कामे करताना कंत्राटदार, व्यापारी आदिवासींची पिळवणूक व शोषण करीत. यातून आदिवासींची सुटका करण्यासाठी आदिवासी मजूर हा कृप भक्तेदार मालक बनला पाहिजे या धारणेने शासनाने जंगल सोसायट्या स्थापन केल्या. धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींना या योजनेचा फायदा मिळावा या दृष्टीने भिल्ल सेवा मंडळाने पुढाकार घेऊन प्रत्येक तालुक्यात जंगल सोसायट्या स्थापन केल्या. कै. जयंतराव नटावदकर यांनी पुढाकार घेऊन या सोसायट्यांचा धुळे जिल्हा संघ स्थापन केला. मेवासी, लाखापूर व दरा या जंगल कामगार सोसायट्यांचे अध्यक्ष या नात्याने पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळाच्या कार्यात त्यांनी मोलाची भूमिका बजावली.

मोलगीतील विकास कार्य

१९५७ पासून ते मोलगी येथील आश्रमशाळेचे व्यवस्थापक व शिक्षक म्हणून काम करीत होते. मोलगी हे गाव अक्कलकुवा तालुक्यात सातपुड्याच्या रांगामध्ये आहे. उंच उंच डोंगर पहाड, खोलदऱ्या व नद्या-नाले यांच्या या भागात आदिवासींची वस्ती विखुरलेली. काठी हे या भागाचे केंद्र. पूर्वी ते संस्थानच्या राजधानीचे गाव होते. या संस्थानचे जहागीरदार आदिवासींची लुबाडणूक करीत. या अन्यायाविरोध बंड करण्यास आदिवासींना महाराजांनी उत्तेजन दिले. यामुळे चिफ्टन लोकांचा छळ त्यांना सहन करावा लागे. एके दिवशी चिफ्टनचे लोक त्यांच्या घरावर भाला, बर्ची, धनुष्यबाण घेऊन चाल करून आले. पण सुदैवाने त्यावेळी ते घरात नव्हते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत देखील त्यांनी या भागात शिक्षणाचा चांगला प्रसार केला. पूर्वी कोणीही मुले शाळेत पाठवीत नसत. त्यामुळे त्यांनी प्रथम नातेगोते दाखवून हुक्काने व जवळजवळ जबरदस्तीने मुलांना गोळा

करण शाळेत दाखल करून हळूहळू त्यांचे महत्त्व लोकांनाही पटू लागले. या मुलांची ते पितृवत काळजी घेत. त्यांना आंघोळ घालणे, त्यांचे कपडे धुणे ही कामेही ते मायेने करीत. शाळे-बरोबरच मोलगी गावाचाही त्यांनी विकास केला. त्यांच्या प्रयत्नाने रस्ता झाला. विकास खात्याचे कार्यालय गावात आले, आरोग्य केंद्र आले. त्यामुळे या भागातील लोक "जनार्दन-महाराज आले व त्यांनी राज्य जिकले" असे त्यांच्या कार्याचा गौरव करतात. १९५८-५९ मध्ये ते मुरवाणी आश्रमशाळेत बदलून आले तरी मोलगी आश्रमशाळेच्या कामाकडे व त्या परिसरातील अनेक प्रकारच्या कामांमध्ये त्यांनी लक्ष घातले. ही सर्व कामे त्यांनी अल्प मानधन स्वीकारून निःस्वार्थीपणे केली. १९६२ पासून ते भिल्ल सेवा मंडळाच्या दैनंदिन कामातून निवृत्त झाले.

सातपुडा भागात म्हूची झाडे मुबलक होती. या झाडापासून दोन प्रकारचे उत्पन्न होई. म्हू फुलांचा साठा करून त्यापासून दारू गाळत व फळ टोंळवीपासून तेल काढत. हे तेल खाण्यात वापरत. कित्येकदा गरीब आदिवासींना कठीण काळात म्हूफूल व चवळी एकत्र शिजवून त्याचा अन्न म्हणून उपयोग करावा लागतो. १९५० पासून दारूबंदी कायद्यानुसार म्हूफुलांचा साठा करण्यावर बंदी घालण्यात आली. तथा साठा करणे हा गुन्हा मानण्यात येईल. या गुन्ह्यात अडकू नये म्हणून वर्गणी काढून ती पोलिस अधिकाऱ्यांस दरवर्षी देण्याची अनिष्ट प्रथा सुरू झाली. त्यामुळे १९६३ पासून म्हूफुलांवरील बंदी उठविण्यात आली. माननीय मॉरारजी देसाई मुख्यमंत्री असताना म्हूची झाडे कापून काढण्याचा शासकीय आदेश निवाला. म्हूची झाडे कापून काढावीत व टोंळवीची झाडे राहू द्यावी असे या आदेशात म्हटले होते. दुष्काळी काळात म्हूची फुले खाऊन आदिवासी लोक गुजराण करतात व म्हू व टोंळवी हे एकच झाड आहे ही बाब जनार्दनमहाराजांनी निदर्शनास आणून या झाडाची तोंड होऊ नये असे सुचविले होते.

आदिवासींना मोलाचे मार्गदर्शन
 आदिवासी मॉणूस निव्वसनी, स्वावलंबी बनावा, धीट व्हावा, शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त व्हावा, वाईट रुढींच्या जोखडातून त्याची सुटका व्हावी, काम करून त्याला सन्मानाने जगता यावे, थाड्या जमिनीत देखील जास्तीत जास्त उत्पन्न काढून उपजीविका कशी करता येईल या प्रकारचे मार्गदर्शन जनार्दनमहाराज लोकांना करत असतात. आजपर्यंत त्यांनी अनेकांना व्यवसनमुक्त केले आहे.!!

शिक्षण प्रसारास वाहून घेतले

सन १९६२ पासून ते पश्चिम खानदेश मिल्स सेवा मंडळाच्या कार्यातून मुक्त झाले व मुंदलवड येथील राहत्या घरी गेले. त्यांचे स्नेही कै. जयंतराव नंदावदकर काँग्रेस पक्ष सोडून जनसंघात गेले. यांनी मात्र काँग्रेस सोडली नाही. १९६३ साली त्यांनी आदिवासी भातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ ही संस्था स्थापन केली. अक्राणी, शहादा, तळोदे, अक्कलकुवा या तालुक्यांतील दुर्गम व डोंगराळ भागातील आदिवासी, हरिजन व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांची वैश्विक व आर्थिक उन्नती करण्याचे उद्दिष्ट संस्थेने भंभोर ठेवले आहे. माजी उपमंत्री कै. डी. एन. पाडवी यांचेही नेतृत्व संस्थेस लाभले. अक्राणी भागात या संस्थेची आज सहा छात्रालये आहेत. मंडळाने १९६५-६६ मध्ये अक्राणी तालुक्यात राजवडी व अक्कलकुवा तालुक्यात रायसिंग-पूर येथे आश्रमशाळा सुरू केल्या. मंडळाने-घडगाव येथे कै. शंकरराव ठकार माध्यमिक विद्यालय व कनभाई तालुका शहादा येथे कै. दिगंबरराव पाडवी माध्यमिक विद्यालय सुरू केले आहे. शहादे तालुक्यात दोन बालवाड्याही सुरू केल्या आहेत. या भागात अनेक राजकीय

व सामाजिक कार्यकर्ते जनार्दनमहाराजांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झाले.

त्यांनी आपल्या भागात अनेक सोयी, सुधारणा केल्या. त्याचे फायदे तेथील लोकांना मिळत आहेत. त्यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे, अक्राणी, अक्कलकुवा व शहादा तालुक्यांत शिक्षणाचा बराच प्रसार झाला आहे. त्यांना लोक आदराने "जनार्दनमहाराज" म्हणतात. या भागातील आदिवासी समाजात पूर्वी एक महान संत होऊन गेले. आपथीगुलाममहाराज. त्यांच्या ठायी अलौकिक, अध्यात्मिक शक्ती होती. त्यांनी आदिवासी समाजाला मालाची शिकवण दिली. त्यांच्या शिकवणुकीप्रमाणे यांनीही निष्ठेने आपले आचरण ठेवले असल्यामुळे लोक यांनाही "महाराज" म्हणू लागले. वयाच्या २१ व्या वर्षीपासून त्यांनी सार्वजनिक कार्यास सुरुवात केली. आज ६२ व्या वर्षीही ते कार्यरत आहेत.

समाजमान्यता व राजमान्यता

समाजकार्य करीत असताना जनार्दनमहाराजांना अनेक मानसन्मान व अधिकारपदे मिळाली. त्याचा पुरेपूर उपयोग त्यांनी समाज-

कल्याणाची कामे करण्यासाठी केला. मात्र या पदांचा स्वार्थासाठी उपयोग त्यांनी चुकूनही केला नाही. जिल्हा लोकल बोर्डावर सभासद व पुढे आमदार म्हणून निवडून देऊन लोकांनी त्यांच्यावरील आपला विश्वास व आदरभाव व्यक्त केला. १५ ऑगस्ट १९७१ च्या स्वातंत्र्यदिनी माननीय राज्यपाल अलि यावर जंग यांचे हस्ते "दलित मित्र" किताब देऊन महाराष्ट्र शासनाने त्यांच्या निःस्वार्थी सेवेचा उचित गौरव केला. जनार्दनमहाराज मुळेचे हाडाचे शिक्षक. पुढे ते समाजाचे खरेखुरे शिक्षक झाले. नंदापूर तालुक्यातील शिक्षकांनी त्यांचा १९७५ साली सत्कार केला. आजपर्यंत त्यांनी अनेक समाजसेवी संस्थांची पदे भूषविली आहेत. धुळे जिल्ह्यातील अनेक संस्थांप्रमाणेच चर्चा/प्रशिक्षण सत्रे, संशोधन व प्रकाशन या माध्यमांतून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या, महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेनेही त्यांची अध्यक्षपदी निवड करून त्यांच्या निःस्वार्थी व एकनिष्ठ समाजसेवेचा उचित सन्मान केला आहे. अलीकडेच महाराष्ट्र शासनाने 'आदिवासी सेवक' पुरस्कार देऊन त्यांना सन्मानित केले.

□ □

[आदिवासींसाठी कुटीर व लघु उद्योगांची आवश्यकता

पृष्ठ ३४ वरून]

आर्थिक उपाययोजना

कुटीर उद्योगांकरिता कच्चा माल गोळा करणे, उत्पादित मालाचे व्यवस्थित पैकींग करणे, त्यावर उत्पादित मालाचे नाव लिहिणे वगैरेकरिता आदिवासींना आर्थिक सहाय्य द्यावे लागेल. आर्थिक सहाय्य कर्जरूपाने असेल. काही भाग वस्तुरूपाने उदाहरणार्थ काचेच्या बरण्या, प्लॅस्टिक पिशव्या, माल साठविण्याकरिता पिंप, वजनकाटा व मापे वगैरे वस्तु पुरवाव्या लागतील. कर्जाची फेड ठराविक मुदतीत उत्पादित मालामधून उत्पादकाला परवडेल अशा रीतीने करावी लागेल.

समारोप

वरील प्रकारे कुटीर उद्योगांची सोय झाल्यास जंगलवासी आदिवासींना आपल्या भागावाहेर पडण्याची आवश्यकता भासणार नाही. तेथेच राहून स्वतःच्या उत्कर्षाबरोबर तेथील पाड्याची, तालुक्याची व गावाचीही सुधारणा घडवता येईल. त्यांच्या निर्वाहाचा प्रश्न सुटणार आहे. आदिवासी आज गरीब व मागासलेला आहे. परंतु त्यांच्याजवळ कल्पकता व आवश्यक कौशल्याची साधनसंपत्ती भरपूर असल्यामुळे, आज अर्धवट शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या किंवा शिक्षणक्रम

पूर्ण करूनही व्यवसायाला वंचित होणाऱ्या आदिवासी तरुणांना-स्त्रियांना त्याचबरोबर त्यांच्या कुटुंबियांना या कुटीर उद्योगामध्ये सहभागी होऊन आदिवासींची सर्वांगीण उन्नती साधली जाणार आहे.

(आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात काम करणाऱ्या वर्ग-२ अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षण वर्गातील श्री. मोहिते यांच्या नेतृत्वाखालील गट क्र. २ च्या अहवालाआधारे).

□ □

आदिवासी बालकलाकारांसाठी पारंपारिक चित्रकला स्पर्धा

श्री. उत्तमराव सोनवणे

अभिरक्षी,

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

२८, क्वीन्स गार्डन, पुणे ४११ ००९

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक क्षेत्रांत निरनिराळे कृतीप्रधान कार्यक्रम कार्यान्वित केले जात आहेत. आश्रमशाळा, समूह निवासी शाळा, अंगणवाड्या, विकासवाड्या इत्यादी योजना आदिवासींचा शैक्षणिक विकास व्हावा यासाठी आदिवासी विभागातील मुलांसाठी कार्यान्वित केल्या गेल्या आहेत. आदिवासींच्या गरिबीमुळे विद्यार्थी शाळेत टिकून राहात नव्हता. या नव्या योजनांद्वारे त्यांच्या अन्न, वस्त्रावरोबरच शालेय गरजांची मोफत सोय झाल्यामुळे आदिवासी मुले आता शिकू लागली आहेत. मूलतः आदिवासी निरक्षर व अज्ञानी. शतकानुशतके त्यांचा आणि शिक्षणाचा दुरान्वयानेही संबंध आला नव्हता त्यामुळे शाळेत जाणाऱ्या आपल्या पाल्याच्या शैक्षणिक प्रगतीकडेही आदिवासी त्रयस्थ्याच्या भूमिकेतून पहात.

क्षेत्रविकास योजनांतर्गत आदिवासी भागात दूरवर शाळा निवाल्या. शाळांच्या उपलब्धतेमुळे त्यांची मुले शिकू लागली. त्यांना पाठ्यपुस्तकी शिक्षण सुरू झाले. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गळती व कुचंबणेचे प्रमाण झपाट्याने कमी झाले. आश्रमशाळा प्रवेशासाठी मुलांची रीघ लागू लागली आहे. त्यामुळे आदिवासी भाक्षरतेचे प्रमाण वाढीस लागले आहे.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सुप्त कलागुणांकडे लक्ष देणे आवश्यक

शैक्षणिक प्रगतीच्या या प्रवासात आदिवासी मुलांच्या सुप्त गुणांच्या विकासाकडे अजाणतेपणे दुर्लक्ष होत आहे. गरजांवर आधारित वस्तुनिर्मितीच्या आदिवासी उत्पादन व्यवस्थेमुळे आज प्रत्येक आदिवासी कुटुंबात पारंपारिक पद्धतीने वस्तुनिर्मितीचे कौशल्य आढळते. त्याची गुणात्मक श्रेणी सर्वत्र सारखी नसेल. परंतु हा वस्तुनिर्मितीचा उद्योग सतत या बालकासमोर होत असल्याने त्यांच्या पारंपारिक शैलीचे संस्कार या बालमनावर आपोआप झालेले असतात. इतकेच नाही तर

हळी परंपरांना अनुसरून या उत्पादनातील योग्य अयोग्याचीही त्यांना ओळख झालेली असते. प्रचलित शिक्षण पद्धतीत त्यांच्या या गुणांची ओळख करून घेऊन त्यांच्या वाढीसाठी प्रयत्नांचा अभाव आढळून येतो. शासकीय आश्रमशाळांमधील विद्यार्थ्यांनाही क्रमिक पाठ्यपुस्तकी शिक्षणावर भर दिलेला आहे.

या अनुषंगाने विचार केल्यास नागरी, ग्रामीण व आदिवासी भागातील शाळा अशी या शाळांतील विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होणाऱ्या सुविधा, सुप्तगुणांना मिळणारा वाव व शैक्षणिक दर्जा या दृष्टिकोनातून एकूण शाळांची वर्गीवारी करावी लागेल.

शहरी भागातील शाळांमधून शिक्षण क्षेत्रातील प्रयोगांची दखल चटकन घेतली जाते. नागरी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अंगभूत गुणांना वाव देण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध असतात. तसेच त्यांच्या सुप्त गुणांचा शोध घेऊन त्याची वाढ करण्यास उत्तेजन देण्यासाठी नागरी भागात काही सेवाभावी संस्था किंवा उत्पादन संस्था सतत प्रयोगशील व कार्यरत असतात. ग्रामीण भागात त्यांची शेकडा ५० ते ७५ टक्के उणीव निर्माण होते. ग्रामीण भागात दळणवळणाच्या व इतर बऱ्याच सुविधा उपलब्ध असतात. त्यांच्याही पलीकडे डोंगराळ भागात आमच्या आदिवासी शाळा आहेत. नागरी भागातील शैक्षणिक सुविधा या आदिवासी क्षेत्रात अजिबात पोहोचत नाहीत. शिक्षण वर्गासही भौगोलिक परिस्थिती व नोकरीच्या मर्यादांमुळे या महत्त्वाच्या शैक्षणिक परंतु आनुषंगिक बाबींकडे लक्ष पुरविते येत नाही.

आदिवासी बालकांवर पारंपारिक कलांचे उपजत संस्कार

आदिवासींचे हस्तोद्योग आणि त्याअनुषंगाने हस्तकला पद्धती या पारंपारिक पद्धतीने चालत आलेल्या जिवंत कला आहेत. घर बांधणीसाठी तयार करावयाचे दरवाजे, खांब, तुळ्या, शेतीसाठी नांगर, पाभर, दमनी,

सामाजिक, धार्मिक कार्यासाठीचे मुखवटे लग्नखांब, स्मारके यासारख्या सुतारी कामांचा प्रात्यक्षिके आदिवासी मुलांना घरासमोरच्या मोकळ्या जागेत पित्याकडून पाहावयास मिळत असतात. बांबूच्या टोपल्या व इतर साहित्य, लाकडी फण्या व डब्या, लग्नप्रसंगी व सणासुदीला काढली जाणारी चित्रे, पितळेच्या व इतर धातूच्या देवदेवतांच्या मूर्ती व दागदागिने इत्यादी तयार करण्याचे कामात त्यांना सहाय्यक म्हणून लहान लहान मुलांची मदत घ्यावी लागते. अथवा उगाच नदी-नाल्यात, दऱ्याखोऱ्यात हुंदडण्यापेक्षा अशा वेळी मुलांना काम करीत असताना स्वतःच्या नजरेसमोर अडकवून ठेवणे ते पसंत करतात. या किंवा इतर कोणत्याही पद्धतीने कामाच्यावेळी जवळ आलेल्या या मुलांना या कलांचे घडे आपोआपच मिळतात. त्यामुळे आता शैक्षणिक प्रगतीसाठी उघडलेल्या शेकडो आश्रमशाळांतून प्रवेश घेतलेल्या या मुलांवर पारंपारिक वस्तुनिर्मिती पद्धतीचा चांगला संस्कार झालेला असतो. परंतु शाळेत मात्र शालेय क्रमिक पुस्तकी ज्ञानाच्या ओझ्याखाली त्यांच्या या उपजत ज्ञानाची उपेक्षाच घडते आहे.

आदिवासी बालकलाकारांच्या कलेची उपेक्षा या दृष्टिकोनातून जेव्हा आदिवासी विद्यार्थ्यांकडे आपण पाहू तेव्हा या बाबतीत काहीही घडत नसल्याचे दिसून येत होते. नागरी भागात स्टेशनरी उत्पादक, रंग कंपन्या तसेच अनेक सेवाभावी संस्था नागरी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी चित्रकला व रंगकलाची शिबिरे/स्पर्धा आयोजित करतात. विद्यार्थ्यांतील उपजत कलागुणांचा शोध घेण्याच्या मुख्य उद्देशाने या स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. त्यांना पालकांचे सक्रीय प्रोत्साहन व शाळांमधून उत्तेजन मिळते. या स्पर्धांसाठी या मुलांना आनुषंगिक सुविधा पुरविल्या जातात. मधल्या वेळच्या अल्पोपहाराखेरीज रंगपेट्या व तत्सम भेटी दिल्या जातात. या उपक्रमाची वृत्तपत्रांतून उपक्रमपूर्व जाहिरात व प्रसिद्धी केली जाते. उपक्रमांतर छायाचित्रासह वृत्तपत्र प्रसिद्धी,

दूरदर्शन व व्हिडिओ कॅम्ब्रेज यामुळे यांत भाग घेणाऱ्या मुलांना त्यांच्या गुणांचे कौतुक केल्याचा आनंद लाभतो. या क्षेत्रीय उपक्रमांतर्गत बक्षिसे आणि प्रोत्साहने व नंतर यातून निवडक चित्रांची देशात व देशाबाहेर होणारी प्रदर्शने व त्याद्वारे लाभणारी प्रसिद्धी व प्रोत्साहन यामुळे आपोआपच त्या त्या मुलांच्या सुप्त गुणांना वाव मिळत जातो. एवढेच नव्हे तर अशा हौतकरू मुलांना त्यांच्या अंगभूत गुणांना वाव देण्यासाठी काही काही संस्था त्यांच्या प्रशिक्षणाची सोय स्वल्पचर्चेने करतात. शिष्यवृत्त्या देतात. यापेक्षाही सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या शाळांही या बाबतीत मागे रहात नाहीत. त्यांच्याकडे चांगले शिक्षक असतात. आवश्यक ती सर्व साधने असतात. याचा सढळ हाताने त्या विद्यार्थ्यांस आपल्या चित्रकला व रंगकला गुणांची जोपासना करण्यास मदत करतात. याशिवाय नागरी भागांत पुढील प्रगत शिक्षणाच्या सोयी सहज उपलब्ध असतात आणि नागरी भागातील पालक सुजाण असल्याने आपल्या पाल्याच्या बाबतीत जागरूक असतात. त्यांच्या गुणांच्या विकासात ते प्रामुख्याने अथवा हौस म्हणून उत्तेजनच देत असतात.

याच्या संपूर्णतः उलट चित्र आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत आढळते. आदिवासी क्षेत्रातील शाळा रस्त्यापासून बऱ्याच आतल्या भागांत आहेत. पावसाळ्यात २-३ महिने वाहतुकीसाठी रस्तेच असत नाहीत. असलेल्या रस्त्यावरून नदी-नाल्यांच्या पुरांच्या पाण्यामुळे वाहतूक शक्य होत नाही. या शाळांमधून मुख्यतः क्रमिक पुस्तकी अभ्यासावर भर देण्यात येतो. चित्रकला या विषयातील प्रशिक्षित शिक्षकांचा बहुतेक सर्व शाळांमधून अभाव आढळतो. त्यामुळे या विषयातील साहित्याकडेही दुर्लक्षच होते. पालक स्वतः निरक्षर असल्यामुळे त्यांच्याकडून कोणत्याही प्रोत्साहनाची, मदतीची अपेक्षा नसते. मात्र पारंपारिक पद्धतीने आदिवासी लग्नसमारंभ, सणासुदोस धार्मिक विधींच्या वेळी घराच्या भितीवर तांदूळ पीठाने, गेरूने किंवा हळदी कुंकवाने चित्रे रंगवित असतात. दाट जंगलाच्या भागांतच त्यांचे संसार असल्याने निसर्गाच्या विविध छटांची त्यांना जवळून ओळख होते. नदी-नाल्यांचे विलोभनीय देखावे, पानाफुलांचे चित्रविचित्र आकार व रंग त्यांनी मन भरून पाहिलेले असतात. जंगलातील पशु-पक्षी, किडे-मकोडे त्यांच्या ओळखीचे असतात. परंतु या मुलांना त्यांच्या अनुभव प्रगल्भ पारंपारिक सुप्तगुण प्रगट करण्यासाठी कोणतीही संधी उपलब्ध होत नाही. शाळेत सतत अभ्यासाचा

लकडा मागे असतो. पालक याबाबतीत अज्ञानी असतात. नागरी भागांत प्रयोगशील असणाऱ्या सेवाभावी संस्था आदिवासी भागापर्यंत पोहोचत नाहीत आणि मग केवळ पुस्तकी ज्ञानच या विद्यार्थ्यांच्या पदरात पडते. शाळेच्या वातावरणातून बाहेर पडेपर्यंत त्यांच्या संवेदना बोधट होतात आणि जीवनाच्या धकाधकीच्या एकेक अनुभवाने त्या कायमच्या पुसल्या जातात.

कलांच्या पारंपारिक शैलींच्या जपणुकीच्या दृष्टीने ही बाब निश्चितच चांगली नाही. आदिवासी भागातील पारंपारिक चित्रकलेपैकी वारली चित्रकलेचा जाणकार रसिकांशी परिचय झाला. त्यापैकी ३-४ कलाकारांचा राष्ट्रपतींनी खास समारंभात गौरव केला व आज जगातील प्रमुख संग्रहालयांतून या चित्रकलेचे नमुने त्यांच्या प्रदर्शनीय कक्षांतून विराजमान झाले. आदिती भारत महोत्सवात या चित्रकलेची प्रात्यक्षिके होत आहेत. पश्चिम महाराष्ट्र विकास महामंडळाने १४-१५ आदिवासी कलाकारांना या कलेच्या विकासासाठी कर्जे दिली आहेत. मुंबईच्या जहांगीर आर्ट गॅलरीने वारली चित्रकलेवर ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. शासनाच्या कला संचालनालय व शासकीय मुद्रण विभागाने वारली चित्रकलेवर आधारित दिनदर्शिका प्रसिद्ध केली. परंतु, या भागातील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या या पारंपारिक चित्रकलेच्या सुप्तगुणांची ओळख करून घेण्यासाठी, त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, चांगल्या बाल वारली चित्रकारांच्या वृत्तीचे कौतुक करण्यासाठी कोणीही वैयक्तिक अथवा संस्था स्तरावर प्रयत्न केल्याचे दिसून आले नाही. नागरी भागातील शालेय मुलांसाठी मात्र सातत्याने असे प्रयत्न होतांना दिसतात.

आदिवासी संशोधन संस्थेचे प्रशासनीय प्रयत्न

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ने या बाबतीत पुढाकार घेऊन सन १९८१-८२ साली प्रायोगिक स्वरूपात ठाणे जिल्ह्यात शालेय मुलांच्या स्पर्धा घेण्याचे ठरविले. वाघाडी, तालुका डहाणू येथील निवासी शाळेत या प्रायोगिक स्पर्धा घेण्याचे ठरवून या उपक्रमास या परिसरातील शासकीय व इतर शाळांतून प्रसिद्धी दिली. या स्पर्धांसाठी येणाऱ्या मुलांना प्रोत्साहनासाठी काही बक्षिसे ठेवण्यात आली आणि स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उत्तेजनार्थ काही स्टेशनरी देण्यात आली. स्पर्धांसाठी कागद, रंगपेटी, ब्रश, पेन्सिल, रबर, कपास, पट्टी इत्यादी आवश्यक वस्तू त्यांना संस्थेने पुरविल्या व चित्र संस्थेने घेतले. मात्र सर्व वस्तू विद्यार्थ्यांस मोफत दिल्या. नोव्हेंबर

८४ मध्ये पुण्याच्या बालगंधर्व रंगमंदिरात त्यापैकी निवडक चित्रे " आदिवासी संस्कृती दर्शन " प्रदर्शनात मांडण्यात आली होती.

या प्रयोगातून प्राप्त झालेल्या चित्रांचे नमुने या क्षेत्रातील तज्ज्ञांना दाखविण्यात आले. पुण्यातील अभिनव कला विद्यालयातील प्राध्यापक मंडळीस दाखविण्यात आले. बालमानसशास्त्रज्ञांना ही चित्रे दाखविली. सगळ्यांना ही चित्रे आवडली. त्यांचा आशय आवडला. शैलीबाबत तर सगळेच खूब होते. संस्थेचा प्रयोग अशा रीतीने सफल झाला आणि मग आदिवासी मुलांना चित्रकलेची त्यांच्या पारंपारिक शैलीतील चित्रकलेची आवड लावण्यासाठी, संस्थेने निश्चित प्रयत्न करावयाचे ठरविले. आदिवासी विद्यार्थ्यांतील सुप्तगुण शोधून त्यांना संधी देण्यासाठी ही योजना अमलात आणण्याचे संस्थेने ठरविले. शासनाने आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी आदिवासी भागांत शेकडो आश्रमशाळा काढल्या आहेत. या शाळांतून आता हजारो विद्यार्थी निकट आहेत. या शाळांतून शिकणाऱ्या, मुलांना या स्पर्धेच्या निमित्ताने त्यांच्या पारंपारिक चित्रशैलीची उजळणी करण्याचा योग्य येतो परीक्षकांच्या कसावर उतरणाऱ्या चित्रांना सुरुवातीस तीन बक्षिसे ठेवली होती. बक्षिसाची रक्कम चांगली मोठी असल्याने विद्यार्थ्यांना सराव करावा लागतो आहे. पुस्तकी ज्ञानाने ते त्यांची पारंपारिक कला जी विसरले होते. या स्पर्धांसाठी कराव्या लागणाऱ्या सरावामुळे त्यांच्यात आता या कलाबद्दल प्रेम निर्माण झाले आहे. या चित्रांची आम्ही प्रदर्शने आयोजित करतो. त्यांत ज्या चित्रांबद्दल गौरवास्पद उल्लेख होतील ते आम्ही त्या मुलांना कळवितो. त्यामुळे त्या मुलांना त्यांच्यातील चित्रकाराबद्दल आपुलकी निर्माण होते. चित्र काढणे म्हणजे निव्वळ रिकाम-टेकडेपणाचा उद्योग नाही हे त्याला समजते. त्याच्यामुळे इतरांना समजते. या पद्धतीने ही कला वाढू लागली आहे.

चित्रकलेच्या संकलनाच्या दृष्टीने संस्था भरोव कामगिरी करित आहे. चांगल्या चित्रांच्या स्लाईड्स तयार केल्या आहेत. तसेच सर्व चित्रांचे अल्बम केले आहेत. शाळा-महाविद्यालयातून पारंपारिक आदिवासी रंगकला व चित्रकलेचे पारदर्शिकांचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. जिज्ञासूंना अल्बम अभ्यासासाठी उपलब्ध केले जातात. फिरत्या प्रदर्शनात आवर्जून हे चित्रकलेचे नमुने मांडण्यात येतात. या चित्रकलेचे नागरी भागात प्रदर्शन आयोजित करण्यात येते.

ही चित्रे लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम निश्चितपणे प्रशंसनीय आहे. संस्थेच्या या प्रयोगाचे स्वरूप सध्या स्पर्धा घेणे, चित्रांचे संकलन, डॉक्युमेंटेशन आणि प्रदर्शन इथपर्यंतच मर्यादित आहे. यातून आदिवासी मुलांत त्यांच्या पारंपारिक शैलीबद्दल चित्रकलेबद्दल जाणीव झालेली आहे, हेही खरे आहे. या बाबींचाच प्रामुख्याने विचार केला तर संस्थेला या बाबतीत खूप करता येण्यासारखे आहे.

आश्रमशाळा अध्यापक प्रशिक्षण

आदिवासी बालकांच्या कलेत त्यांच्या परंपरेचा वारसा, चालीरीती, परिसर इत्यादींचे प्रतिबिंब दिसते. त्यांच्यातील सुप्त अथवा प्राथमिक अवस्थेतील कलागुणांचा विकास होण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन आणि साधन साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे. बालकांची कला म्हणजे नेमके काय? त्यामागील त्यांचे विचार, मानसशास्त्र, प्रतिके, अविष्कार पद्धती समजावून घेऊन विविध माध्यमांतून आणि तंत्रातून त्यांना कला निर्मितीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. एवढेच नाही तर चित्रविषयांना उपयुक्त अशी स्थानिक परिसरातील उपलब्ध साधनसामुग्री शोधून जास्तीत जास्त तिचाच उपयोग करता आला पाहिजे. यांसारख्या इतर बाबींवर मार्गदर्शन करण्यास त्यांच्या शिक्षकांचा सहभाग मोठा असावा. आश्रमशाळेतील शिक्षक मुलांच्या जास्तीत जास्त सहवासात असतात. जरी आज आश्रमशाळांतून खास चित्रकला शिक्षकांची नियुक्ती झालेली नसली तरी सध्याच्या शिक्षकांपैकी ज्यांना चित्रकलेची आवड आहे अशा शिक्षकांना विशिष्ट प्रकारे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी ८ ते १० दिवसांची शिबिरे आयोजित करण्यात यावीत. या शिबिरात—

- (१) कला, आदिवासी कला यांची ओळख, फरक, महत्त्व.
- (२) बालकलेचे स्वरूप, परंपरा व परिसर यांचा बालकलेशी संबंध.
- (३) प्रगत कला आणि पारंपारिक कला, त्यांचा संबंध, समन्वय व फरक.
- (४) बालकांच्या शारीरिक, मानसिक विकासाच्या अवस्था व कला संबंध.
- (५) बालकला व मानसिक आरोग्य.
- (६) चित्रकलेतील विविध तंत्रे व माध्यमांचा परिचय.
- (७) बालकलेचे मूल्यमापन व त्यातील शिक्षकांचे स्थान.

(८) पारंपारिक चित्र रेखाटन, परिसरातील उपलब्ध साहित्य.

इत्यादी बाबींवर व्याख्याने, चर्चा व प्रात्यक्षिके या शिबिरातून आयोजित करण्यात यावीत. पारदर्शिका व अनुबोधपट यांचा भरपूर वापर केला जावा. शिक्षकांना आदिवासी बालकांच्या कलेचे महत्त्व समजेल व त्या त्या भागातील आदिवासींच्या पारंपारिक शैलीला प्रोत्साहन दिले जाईल. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करता येईल.

आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण

आजवरचा अनुभव असा आहे की, आश्रमशाळांतून चित्रकला विषय क्वचितच शिकविला जातो. त्यामुळे या स्पर्धेत चांगली गुणवत्ता दाखविलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. त्यासाठी या मुलांसाठी चित्रकला आणि पारंपारिक शैली यावर या शिबिरात भर द्यावा. शिबिरे मुक्तांगण, चिल्ड्रेन एड सोसायटी अशा सारख्या संस्थामधून आयोजित केल्यास उद्बोधक होतील. मुलांच्या चित्रस्पर्धा घेणाऱ्या कमलिन, अप्सरा यांसारख्या रंग कंपनी, चित्रलिला निकेतन, आनंद मेळा यांसारख्या संस्थांचा सहभाग असावा. त्यांचेकडे असलेल्या चांगल्या बालचित्रांची प्रदर्शने या काळात त्यांच्यासाठीच आयोजित करण्यात यावीत. श्री. बालवाड यांचे या क्षेत्रातील अनुभव मुलांना उद्बोधक ठरतील. या शिबिरात या मुलांना कला विषयाची प्राथमिक महत्त्वाची साधकबाधक माहिती अनुभवी तज्ज्ञांकडून दिल्यास त्यांचा त्यांना त्यांच्या अंगभूत गुणांचा विकास करण्याचा उपयोग होईल.

- (१) चित्रकलेचे साहित्य व उपयोग.
- (२) चित्रकलेचे प्रकार व स्वरूप.
- (३) सौंदर्याकृती, मांडणी व रंगकाम, रंग व रंगसंगती.
- (४) भूमिती डिझाईन व नेचर डिझाईन, भौमितिक संकल्पचित्र व नैसर्गिक संकल्पचित्र.
- (५) निसर्गचित्र व स्मरणचित्र.
- (६) देखावे व प्रसंगचित्रे.
- (७) पारंपारिक शैली, तिचे चित्रकलेतील महत्त्व.

इत्यादी विषय आदिवासी बालकांच्या जीवनात चित्रकलेची वाढती व्याप्ती व गरज लक्षात घेऊन प्रात्यक्षिकांसह शिकविण्यात यावेत. विद्यार्थ्यांच्या गरजा व अडचणी प्रमाण

मानून या विषयांची मांडणी व या शिबिरांची आखणी करावयास हवी.

प्रसिद्धी

आदिवासी मुलांनी चित्रकला व रंगकला स्पर्धेमध्ये चितारलेल्या निवडक चित्रांना आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या पणमासिकात प्रसिद्धी देण्यात यावी. या चित्रांचे रसग्रहण करून तेही प्रसिद्ध करावे. आश्रमशाळांत ही मासिके प्रामुख्याने जात असल्यामुळे अशी चित्रे विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक ठरतील. तसेच ज्यांची चित्रे प्रसिद्ध होतील त्यांना प्रोत्साहन मिळेल. ज्यांची चित्रे प्रसिद्ध केली जातील त्या बालकांना पणमासिकाच्या नियमानुसार मानधनही देण्यात यावे.

याखेरीज स्पर्धांचे संपूर्ण निकाल या प्रकाशनांत द्यावेत. त्यांच्या जिल्हाच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध करावेत. पहिल्या तीन बक्षीसपत्र विद्यार्थ्यांची छायाचित्रे संस्थेच्या बुलेटिनमध्ये अग्रक्रमाने त्या विद्यार्थ्यांच्या परिचयासह छापवावीत.

स्पर्धेची व्याप्ती वाढविण्याच्या हेतूने प्रत्येक स्पर्धेत दिल्या जाणाऱ्या बक्षिसांखेरीज राज्य स्तरावर ३ वेगळी बक्षिसे देण्याचे शक्य असल्यास पहावे. आज ६ स्पर्धा घेण्यात येतात. त्यातून जमा झालेल्या सर्व चित्रांतून ३ वेगळी बक्षिसे प्रत्येकी १५१, १२१ व १०१ रुपयांची जाहीर करावीत. त्यामुळे आज जे या स्पर्धांना वेगवेगळ्या क्षेत्रापुरते मर्यादित स्वरूप आहे. त्याची व्याप्ती वाढून राज्यव्यापी स्पर्धा असे स्वरूप राहील. वेगवेगळ्या पारंपारिक शैलीतून निर्मित झालेल्या चित्रांची तुलना होईल.

या खेरीज शक्य असल्यास या चित्रांची वर्गवारी करून संस्थेला आवश्यक तेवढी चित्रे स्थायी स्वरूपात संस्थेकडे ठेवण्यासाठी ठेवून बाकीच्या चित्रांचे जाणकारांकडून मूल्यांकन करून घ्यावे व त्यांचे स्वतंत्र प्रदर्शन भरवून ज्यांना त्यांची आवड आहे अशा लोकांना मागणीनुसार विकून येणारी रक्कम त्या त्या विद्यार्थ्यांस द्यावी. या उपक्रमाचाही चांगला परिणाम या स्पर्धांची गुणवत्ता वाढीस लागण्यासाठी होईल.

आदिवासी कला प्रोत्साहन योजना

शालेय विद्यार्थ्यांचा प्रतिभाद विचारात घेऊन संस्थेने आता आदिवासी कला व हस्तकलांच्या बाबतीत अशीच भरीव कामगिरी करावयास हवी. आदिवासींच्या हस्तकलांना या संस्थेखेरीज इतर कोणी प्रोत्साहन देईल

वारली जीवनात फुललेली कला

दीपक हणमंतराव कन्नल

ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यात "वारली" या आदिवासी जमातीचे एक छोटसं गाव आहे गंजाड नावाचं. इतर आदिवासी गावांसारखंच स्वतःच्या रीतिभाती, परंपरा कसोशीनं जूपणारे. कित्येक आदिवासी जमातींना स्वतःची देवते, परंपरा असते, पूजाविधी असतात, कलापरंपराही असते. वारलींच्याही काही परंपरा आहेतच पण महाराष्ट्रातील इतर अनेक आदिवासींप्रमाणे दृश्यकलेच्या क्षेत्रात वारलींची म्हणावी अशी परंपरा अस्तित्वात नाही. लग्नप्रसंगी वगैरे बायका साखर भिंतीवर जो काही चौक चितारतील तेवढाच दृश्यकलांशी त्यांचा संबंध. अशा जमातीत जीव्या सोम्या म्हशेसारखा एखादा अशिक्षित माणूस एक नवी शैली निर्माण करतो, ती नव्या पिढीत रुजवतो आणि ती "भारत महोत्सवा" मार्फत थेट इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनीसारख्या पाश्चात्य देशांपर्यंत पोहोचवतो हे सारंच अतर्क्य वाटावे. मुंबईतल्या काही आर्ट गॅलरीजमधून त्याची चित्रे पहाण्याचा योग या आधी आला होता परंतु बडोद्याच्या फॅकल्टी ऑफ फाईन आर्ट्समध्ये अलीकडे भारतातील निरनिराळ्या राज्यांतील लोककलावंतांना बोलावून फॅकल्टीच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्याबरोबर काम करण्याची, त्यांचं तंत्र आत्मसात करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली जाते. चित्रकार, मूर्तिकार, विणकर, कुंभकार असे अनेक कलावंत इथे महिनोन्-महिने राहतात, काम करतात, त्यांची प्रदर्शने आयोजित केली जातात. कधी विद्यार्थी गटा-गटाने त्यांच्या गावी जातात. त्यांचं जीवन, जीवनपद्धती, कला यांचा अभ्यास करतात. प्रा. गुलाम मोहंमद शेख व प्रा. ज्योती भट्ट या

भारतातील प्रथितयश कलावंतांच्या प्रयत्नातून ही शिबिरे आयोजित केली जात आहेत. हस्तकला महामंडळाचे सहाय्यही या शिबिरांना मिळत आहे.

अशाच एका शिबिरासाठी जीव्या सोम्या म्हशे हा मराठी वारली कलावंत आपल्या मुलासोबत आला आणि त्याच्याकडून कळले की, वारली जमातीतील हा पहिला पुरुष कलावंत.

त्या जमातीतल्या बायका जो चौक भरायच्या त्यावरून त्याने प्रेरणा घेतली. शेणाने सारवलेल्या भिंतीवर तांदळाच्या पिठीनं रंगवलेल्या चित्राएवजी त्याने रंगीत कागदावर पांढऱ्या रंगानं चित्र "लिहायला" (हा शब्दही त्याचाच) सुरुवात केली. परंपरागत चौकाबरोबरच, वारलींचे नाच, निरनिराळी देवते, दैनंदिन जीवनातले प्रसंग, जन्म, थोडक्यात जे.जे भोवती दिसत होते ते सारंच त्यानं कागदावर उतरवायला सुरुवात केली. चित्रातील त्रिमिती, कालानुक्रम या गोष्टींची जाणीव इतर लोककलावंतांप्रमाणेच याही कलावंताला नाही. चित्रणाच्या समस्या त्यानं स्वतःच्या पद्धतीनं सोडविल्या आहेत. साहजिकच त्यात एक आत्मनिष्ठा आहे. महालक्ष्मीचा पहाड हा प्रत्यक्षात पसरटसा आहे पण तो चढताना त्याची उंची कदाचित जाणवत असावी. जीव्याच्या चित्रात तो उंच निमुळता होतो. वस्तुनिष्ठ दर्शनापेक्षा आत्मनिष्ठ अनुभव प्रबळ ठरतो.

या साऱ्याच चित्रांमध्ये एक सातत्याने आढळणारे वेल्हाळपण आहे जे अजिंठाच्या

चित्रांपासून भारतीय चित्रकलेत दिसते (आणि पाश्चात्य कलेशी भारतीय कलेची ओळख झाल्यावर हरवून जाते). ठसठशीत पण तरीही नाजूक, लयबद्ध रेखा मधूनच भरीव ठाशीव घनाकार, रेखांच्या पुनरावृत्तीतून निर्माण होणारे पोत. या सर्वांतून आकाराला आलेली एक नवीन परिभाषा यातून एक नवोन्मेषशाली कलावंत व्यक्त होत राहतो. प्रशिक्षण किंवा परंपरा यापैकी कोणतंच पाठबळ नसताना निर्मितीची ओढ सृजनशीलता व त्यासाठी योग्य ते माध्यम व फॉर्म निर्माण करण्याची क्षमता हे प्रायोगिक कलावंताला आवश्यक असलेले गुण त्याच्यात आढळतात. मात्र इथे एक प्रश्न असा उभा राहतो की या कलावंताची, त्याच्या कलेची गणना नवकलेत करायची की लोककलेत? लोककलेमध्ये परंपरेला अनन्यसाधारण महत्त्व असतं. एक प्रकारची कालनिरपेक्षताही असते. या दोन्ही गोष्टी चित्रांमध्ये नाहीत. मात्र परंपरागत वारली जीवनाशी, वारलींच्या भावजीवनाशी त्यांचं अतूट नातं आहे. त्याचा फॉर्म इतर दृश्यलोककलांशी स्पष्ट जवळीक दाखवतो आहे. ही अभिव्यक्ती एका वारली मनाची अभिव्यक्ती आहे यात शंका नाही, वारली समाजजीवनाचं ते लोकघाटीत केलेलं चित्रण आहे. वारली जमातीत दृश्य कलेची परंपरा असतीच तर ती याहुन वेगळी असणं शक्यच नव्हतं आणि म्हणूनच परंपरेची नवतेची सांगड घालणारा हा कलावंत एकटा असूनही प्रातिनिधिक ठरतो.

('केसरी', रविवार, दिनांक २ फेब्रुवारी १९८६ वरून साभार)

संस्था परिचय

वृक्ष संवर्धन मंडळ

घनदाट अरण्यातच आपल्या संस्कृतीचा जन्म झाला. वृक्षांच्या सावलीत ती विकास पावली. वृक्षांनीच मानवी जीवनाला समृद्धीची वाट दाखविली. म्हणूनच प्राचीन काळी ऋषी-मुनी वृक्षांची पूजा करीत.

माणूस वृक्षांची सावली पांघरतो, थंड हवा व फळे चाखतो. परंतु क्षणिक पैशाच्या लोभाला बळी पडतो. उपकारी वृक्षावर कृतघ्नपणाने कुऱ्हाडीचे घाव घालतो. त्याने या लोभापायी जंगले उध्वस्त केली. वृक्षवल्लीने बहरलेले डोंगर उजाड केले. परिणामी प्रदूषण पसरले. कोरडे दुष्काळ थैमान घालू लागले. वन्य पशुपक्षी यांचे जीवन उध्वस्त झाले. मानवाच्या विनाशाचा काळ जवळ आला, पण माणूस नैसर्गिक संपत्तीचा नाश करतोच आहे. या निसर्ग विनाशाने आपण काय साधणार आहोत ?

माणसाला अजूनही झाडांबद्दल ओढ आहे. चिपको आंदोलनात तिचे विलक्षण दर्शन घडले. झाडे वाचविण्यासाठी स्त्री-पुरुषांनी झाडांना मिठ्या मारल्या. माणसाची ही नैसर्गिक ओढ जोपासावी. निसर्ग संरक्षण व संवर्धनाची जिद्द वाढवावी यासाठी वृक्ष संवर्धन मंडळ कार्यरत आहे. मंडळाने वृक्ष दत्तक योजना, स्मृतीवन योजना यांसारख्या वृक्ष संगोपनाच्या विविध योजना आखल्या आहेत. वृक्ष संवर्धनाचे महत्त्व सर्वांना समजावे म्हणून "वृक्षवल्ली" नावाचे वार्षिक सुरू करून पुढे त्याचे नियतकालिकात रूपांतर करण्याचा मंडळाचा मानस आहे.

पत्र व्यवहाराचा पत्ता :

वृक्ष संवर्धन मंडळ
सुरेशचंद्र वारघडे, अनंत सालकर,
"सिंधु" प्रत्रकार नगर, १९७५, भद्राशिव पेठ,
सेनापती बापट रोड, पुणे ४११ ०३०.
पुणे ४११ ०९६.

वृत्तविशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

ऑक्टोबर-डिसेंबर १९८६ अखेर संस्थेने पुढील संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प अहवाल पूर्ण केला.

१. गडचिरोली जिल्ह्यांतील भोमाल पट्टणम प्रकल्पाच्या बुडीत क्षेत्राखाली येणाऱ्या गावांतील आदिवासींचे पुनर्वसन करण्याच्या

योजनेचे मूल्यमापन व त्यांची सामाजिक आर्थिक पाहणी.

पुढील संशोधन /मूल्यमापन प्रकल्प/ अहवालांचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१. सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचा पायाभूत अभ्यास अहवाल.

२. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी शेतकरी व शेतमजूरांचा अभ्यास व शेतीविषयक पाहणी.

३. आदिवासी भागातील वनौषधी व कंदमुळांचा अभ्यास प्रकल्प.

४. १९८१ च्या जनगणनेनुसारच्या सद्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व माडा क्षेत्राचा विस्तार.

५. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणातील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण, कारणे व उपाययोजना.

६. डहाणू औद्योगिक क्षेत्रातील आदिवासींवरील औद्योगिकीकरणाच्या परिणामांची अभ्यास पाहणी.

७. इंचमपल्ली प्रकल्पग्रस्तांची अभ्यास पाहणी.

८. प्रकल्पग्रस्त आदिवासींसाठी पुनर्वसनाच्या दृष्टिकोनातून प्रशिक्षणाची विशेष योजना.

९. वार्षिक प्रशासकीय अहवाल १९८४-८५.

आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्रे

ऑक्टोबर-डिसेंबर १९८६ या कालावधीत संस्थेने खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली.

अनुक्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षणार्थींची संख्या
१	शासकीय आश्रमशाळा अधीक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण	१०	२०
२	शासकीय आश्रमशाळा मुख्याध्यापकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१०	२५
३	शासकीय आश्रमशाळा मुख्याध्यापकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१०	२२
४	बालवाडी शिक्षिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण	२८	२२

आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे

ऑक्टोबर-डिसेंबर १९८६ या कालावधीत संस्थेने आदिवासी युवकांसाठी खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली.

अनुक्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम	ठिकाण	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षणार्थींची संख्या
१	आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व जूनर, जिल्हा पुणे प्रशिक्षण.	..	७	७४
२	आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व कला, शास्त्र वाणिज्य महाविद्यालय, अकोला, जिल्हा अहमदनगर. प्रशिक्षण.		७	१००
३	आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जव्हार, जिल्हा ठाणे. प्रशिक्षण.		७	६७

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील वर्ग-२ अधिकाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्र

आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध खात्यातील प्रथम वर्ग अधिकाऱ्यांसाठी एक प्रशिक्षण सत्र संस्थेने महाराष्ट्र विकास प्रशासन संस्थेच्या सहकार्याने पुणे येथे १८-२२ ऑगस्ट दरम्यान आयोजित केले होते. याच घर्तीवर आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध खात्यांतील वर्ग-२ अधिकाऱ्यांसाठी एक प्रशिक्षण सत्र संस्थेने संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक व अतिरिक्त आदिवासी विकास आयुक्त, नाशिक यांचे सहकार्याने अभियांत्रिकी अधिकारी महाविद्यालय (मेरी), नाशिक येथे १७-२१ नोव्हेंबर १९८६ दरम्यान आयोजित केले होते. या प्रशिक्षण सत्रात ३८ वर्ग-२ अधिकारी सहभागी झाले होते. या प्रशिक्षण सत्राचे उद्घाटन मा. डॉ. एस. व्ही. सोहोनी, माजी मुख्य सचिव, बिहार राज्य यांचे शुभहस्ते मा. दादासाहेब पोतनीस यांचे अध्यक्षतेखाली झाले. या प्रशिक्षण सत्रात-अधिकाऱ्यांना आदिवासी विकासाची ऐतिहासिक पाश्चंभूमी, आदिवासींच्या संरक्षणासाठी भारतीय संविधानातील तरतुदी व

संरक्षणात्मक कायदे, आदिवासींचे शिक्षण, आरोग्य, सहकार, जमीनविषयक प्रश्न, वन विभागाच्या योजना, आदिवासी विकासात स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग इ. महत्त्वाच्या विषयांवर प्रा. शरद कुलकर्णी, श्री. रमानाथ झा, श्री. ए. डी. वसावे, डॉ. गोविंद गारे, श्री. पिंपळे, श्री. गिरीश गोखले, श्री. जैन, श्री. भोगले, आमदार श्री. मधुकरराव पिचड इ. तज्ञ व मान्यवरांनी मार्गदर्शन केले.

पर्यावरण चर्चासत्र

१९ नोव्हेंबर ते १८ डिसेंबर १९८६ दरम्यान देशात सर्वत्र व्यापक प्रमाणावर साजऱ्या झालेल्या पर्यावरण महिन्यातील कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून दिनांक ९ डिसेंबर १९८६ रोजी संस्थेने "पर्यावरण" या विषयावर एका दिवसाचे चर्चासत्र आयोजित केले होते. या चर्चासत्रात आदिवासी भागातील भासक्रीय आश्रमघाळांचे मुख्याध्यापक तसेच महाराष्ट्र आरोग्य मंडळाच्या भीमा शंकर प्रकल्पातील महिला संघटनेच्या ३५ महिला कार्यकर्त्या सहभागी झाल्या होत्या. या चर्चासत्रात नामवंत पक्षी निरीक्षक श्री. प्रकाश गोळे,

आदिवासी जाणीव जागृती केंद्रांचे संचालक, प्रा. शरद कुलकर्णी, श्रीमती कुसुमताई कर्णिक, श्री. पंडित, उप संचालक, सामाजिक वनीकरण यांनी पर्यावरण, वृक्षसंवर्धन, वन्यजीवन संरक्षण, इत्यादी महत्त्वाच्या विषयांवर मार्गदर्शन केले. संस्थेचे संचालक डॉ. गोविंद गारे यांनी या चर्चासत्राचे संचालन केले. या चर्चासत्रा-निमित्ताने संस्थेमध्ये पर्यावरण, वृक्षसंवर्धन, वन्यजीवन संरक्षण यांवरील भिक्तीपत्रके प्रद-शित करण्यात आली तसेच संचालक, डॉ. गोविंद गारे व संस्थेतील अन्य अधिकारी वगनि संस्थेच्या प्रांगणात वृक्षारोपण केले.

ग्रंथालय

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, गॅझेटिअर, संशोधनात्मक अहवाल इ. ७,३८८ ग्रंथ व नियत-कालिके ग्रंथालयात आता उपलब्ध आहेत. अनेक संशोधक व विद्यार्थी या ग्रंथालयाचा लाभ घेत असतात.

□ □

[आदिवासी बालकलाकारांसाठी पारंपारिक चित्रकला स्पर्धा]

पृष्ठ ४० वरून]

असे आता वाटत नाही. आदिवासींची आर्थिक दुर्बलता, क्षेत्राची दुर्गमता, अत्यल्प उत्पादन इत्यादी अनेक कारणे त्याभागे आहेत. या कारणांमुळे आज आदिवासींची कला आदिवासी क्षेत्रातच बंदिस्त झालेली आहे. या क्षेत्रातून ती बाहेर पडायला हवी. लोकांपर्यंत ती पोहोचायला हवी. त्यांच्या हस्तकलांना शैली आहे, बळण आहे, सौंदर्य आहे. त्यातून

निर्माण होणाऱ्या वस्तू घाटदार, कलाकुसरीच्या व पारंपारिक महत्त्वाच्या आहेत. त्या अशाच आदिवासी क्षेत्रांतच बंदिस्त ठेवणे आदिवासींच्या संस्कृती संवर्धनाच्या दृष्टीने बरोबर होणार नाही. त्यासाठी,—

(१) आदिवासी कलाकारांना क्षेत्राबाहेर येण्यासाठी आर्थिक मदत देणे.

(२) त्यांच्या वस्तू खात्रीने विकल्या जातील अशी हमी देणे. त्यासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन भरविणे.

(३) आदिवासी हस्तकलांची, चांगल्या कलाकाराची प्रात्यक्षिके आयोजित करणे. त्यासाठी त्यांना सर्व दृष्टीने आर्थिक सहकार्य देणे. इत्यादी विविध मार्गांनी संस्था आदिवासी हस्तकलांना उत्तेजन देऊ शकेल.

सांख्यिकी माहिती

Districtwise Areas under Scheduled Area/Tribal Sub-Plan (main) Areas, Modified Area Development Approach Pockets (MADA Pockets), Mini Modified Area Development Approach pockets (Mini MADA Pockets) and Additional Tribal Sub-Plan Areas (ATSP) of Maharashtra State.

Serial No.	District	No. of villages/towns under						Total
		Scheduled Area/ Tribal-Sub Plan Main	M.A.D.A. Pockets		Mini MADA pocket	ATSP Area		
(1)	(2)	(3)	Old	New	Total	(7)	(8)	(9)
MAHARASHTRA STATE TOTAL ..		5364(14)	585	470	1,055	188	816	7423(14)

(A) Sahyadri Region

1	Thane ..	1041(5)	18	1059(5)
2	Raigad	41	22	63	18	27	108
3	Nashik ..	778(3)	13	3	794(3)
4	Dhule ..	869(3)	9	878(3)
5	Jalgaon ..	59	59
6	Ahmednagar ..	94	7	12	113
7	Pune ..	121	22	22	16	5	164
Total—Sahyadri Region ..		2962(11)	63	22	85	72	56	3175(11)

(B) Gondwan Region

8	Nanded ..	152(1)	18	18	17	187(1)
9	Parbhani	50	50	8	58
10	Amravati ..	335(1)	80	80	21	436(1)
11	Buldhana	54	54	15	69
12	Akola	58	58	58
13	Yeotmal ..	331(1)	148	12	160	22	118	631(1)
14	Nagpur	112	38	150	30	180
15	Bhandara	125	138	263	103	366
16	Chandrapur ..	182	97	97	465	744
17	Gadchiroli ..	1402	44	1446
18	Wardha	40	40	33	73
Total—Gondwan Region ..		2402(3)	522	448	970	116	760	4248(3)

Tahsilwise Areas under Scheduled Area/Tribal Sub-Plan (Main) Areas Modified Area Development Approach Pockets (MADA Pockets) Mini Modified Area Development Approach Pockets (Mini MADA Pockets) and Additional Tribal Sub-Plan Areas (ATSP) of Maharashtra State

Serial No.	District	Tahsil	Scheduled Area Tribal Sub-Plan (Main) Area	No. of villages/towns under—					Total Col. 4+7+8+9	
				M.A.D.A. Pockets			Mini MADA Pockets	A.T.S.P. Area		
				Old	New	Total				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
MAHARASHTRA STATE TOTAL			..	5,364 (14)	585	470	1,055	188	816	7,423 (14)
(A) Sahyadri Region										
1	Thane	(1) Dahanu*	127 (2)	127 (2)
		(2) Talasari*	27	27
		(3) Mokhada*	69	69
		(4) Jawhar*	113 (1)	113 (1)
		(5) Wada*	165 (1)	165 (1)
		(6) Shahapur*	202 (1)	202 (1)
		(7) Palghar	144	144
		(8) Bassein (Vasai)	45	45
		(9) Bhivandi	72	72
		(10) Murbad	77	14	91
		(11) Ulhasnagar	4	4
		District Total	..	1,041 (5)	18	1,059 (5)
2	Raigad	(12) Karjat	17	17	27	44
		(13) Pen	24	24	24
		(14) Khalapur	22	22	22
		(15) Panvel	18	18
		District Total	41	22	63	18	27	108
3	Nashik	(16) Kalvan*	154	154
		(17) Surgana*	156	156
		(18) Baglan	57	3	60
		(19) Chandwad	7	7
		(20) Peint*	143	143
		(21) Dindori	105 (1)	105 (1)
		(22) Igatpuri	93 (1)	93 (1)
		(23) Nashik	70 (1)	70 (1)
		(24) Sinnar	6	6
		District Total	..	778 (3)	13	3	794 (3)
4	Dhule	(25) Taloda*	83 (1)	83 (1)
		(26) Akrani*	156	156
		(27) Akkalkuwa*	172	172
		(28) Nawapur*	93 (1)	93 (1)
		(29) Sakri	80	80
		(30) Shirpur	62	9	71
		(31) Shahada	141	141
		(32) Nandurbar	82 (1)	82 (1)
		District Total	..	869 (3)	9	878 (3)

No. of villages/towns under—

Serial No.	District	Tahsil	Scheduled Area Tribal Sub-Plan (Main) Area	M.A.D.A. Pockets			Mini MADA Pockets	A.T.S.P. Area	Total Col. 4+7+8+9
				Old	New	Total			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
5	Jalgaon	(33) Chopda	25	25
		(34) Yaval	13	13
		(35) Raver	21	21
		District Total	59	59
6	Ahmadnagar	(36) Akola	94	1	12	107
		(37) Sangamner	6	6
		District Total	94	7	12	113
7	Pune	(38) Junnar	65	65
		(39) Khed	22	..	22	5	27
		(40) Ambegaon	56	56
		(41) Maval	16	16
		District Total	121	22	..	22	16	5	164
		Total—Sahyadri Region	2,962	63	22	85	72	56	3,175 (11)
(B) Gondwana Region									
8	Nanded	(42) Kinwat	152 (1)	152 (1)
		(43) Hadgaon	18	18	7	25
		(44) Bhokar	10	10
		District Total	152 (1)	..	18	18	17	187 (1)
9	Parbhani	(45) Kalamnuri	50	50	50
		(46) Hingoli	8	8
		District Total	50	50	8	58
10	Amravati	(47) Chikhaldara*	187 (1)	187 (1)
		(48) Dharni*	148	148
		(49) Warud	47	47	47
		(50) Morshi	33	33	33
		(51) Achalpur	21	21
		District Total	335 (1)	..	80	80	21	436 (1)
11	Buldhana	(52) Jaigaon-Jamod	27	27	27
		(53) Sangrampur	27	27	27
		(54) Mehakar	15	15
		District Total	54	54	15	69
12	Akola	(55) Akot	24	24	24
		(56) Telhara	16	16	16
		(57) Patur	18	18	18
		District Total	58	58	58

Serial No.	District	Tahsil	No. of villages/towns under—						Total Col. 4+7+8+9
			Scheduled Area Tribal Sub-Plan (Main) Area	M.A.D.A. Pockets			Mini MADA Pockets	A.T.S.P. Area	
				Old	New	Total			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
13	Yeotmal	(58) Maregaon	130	16	146
		(59) Yeotmal	..	44	..	44	..	29	73
		(60) Babhulgaon	6	6	
		(61) Kalamb..	..	38	..	38	36	74	
		(62) Ralegaon	..	43	43	
		(63) Kelapur	..	103 (1)	103 (1)	
		(64) Ghatanji	..	55	55	
		(65) Pusad	13	..	13	29	42
		(66) Mahagaon	6	8	14	1	15
		(67) Umerkhed	47	4	51	1	52
		(68) Ner	11	11
(69) Digras	11	11		
District Total			331 (1)	148	12	160	22	118	631 (1)
14	Nagpur	(70) Ramtek	..	68	..	68	30	98	
		(71) Katol	..	44	..	44	..	44	
		(72) Parshivani	28	28	..	28	
		(73) Savner	10	10	..	10	
District Total			..	112	38	150	30	180	
15	Bhandara	(74) Salekasa	..	31	..	31	23	54	
		(75) Tirora	..	18	..	18	..	18	
		(76) Gondia	..	6	..	6	..	6	
		(77) Goregaon	..	4	..	4	..	4	
		(78) Arjuni Morgaon	75	75	28	103	
		(79) Deori	..	66	20	86	52	138	
		(80) Tumsar	43	43	..	43	
District Total			..	125	138	263	103	366	
16	Chandrapur	(81) Gondpipri	80	80	
		(82) Mul	2	2	
		(83) Chandrapur	1	1	
		(84) Nagbhid	..	43	..	43	52	95	
		(85) Shindewahi	..	54	..	54	34	88	
		(86) Brahmapuri	1	1	
		(87) Chimur	120	120	
		(88) Warora	96	96	
		(89) Bhadravati	74	74	
		(90) Rajura	..	182	5	187	
District Total			182	97	..	97	465	744	

No. of villages/towns under—

Serial No.	District	Tahsil	Scheduled Area Tribal Sub Plan (Main) Area	M.A.D.A. Pockets			Mini MADA Pockets	A.T.S.P. Area	Total Col. 4+7+8+9	
				Old	New	Total				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
17	Gadchiroli	(91) Sironcha*	124	124	
		(92) Aheri* ..	214	214	
		(93) Etapalli*	312	312	
		(94) Gadchiroli	62	1	63	
		(95) Armori ..	74	2	76	
		(96) Chamorshi	132	41	173	
		(97) Kurkheda*	212	212	
		(98) Dhanora*	272	272	
District Total ..			1,402	44	1,446	
48	Wardha	(99) Arvi	33	..	33	33
		(100) Karanja	7	..	7	7
		(101) Selu	33	33
District Total	40	..	40	33	73
Total—Gondwan Region ..			2,402 (3)	522	448	970	116	760	4,248	

*Fully covered Tahsil under Tribal Sub-Plan Area (20)

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.
Nationality .. Indian.
Address .. Government Central
Press, Bombay.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE.
Nationality .. Indian.
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE.
Nationality .. Indian.
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE,
(Signature of Publisher)

Dated 27th March 1987.